

37219.

T.C.
İnönü Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı
Tarih Bilim Dalı

ASSUR-URARTU SİYASİ MÜCADELELERİNİN
YAZITLARA YANSIMASI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Mahmut PEHLİVAN

Hazırlayan: Recep ÖZMAN

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

MALATYA 1994

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	IV
BİBLİYOGRAFYA	V
GİRİŞ	1
A-PALEOLİTİK DÖNEM	2
B-NEOLİTİK DÖNEM	3
C-KALKOLİTİK DÖNEM	4
Ç-M.Ö. III. VE II. BİN YILLARINDA DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	7

I. BÖLÜM

(BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI)

A-JEOMORFOLOJİK YAPI	12
B-NEHİRLER	13
C-İKLİM VE BİTKİ ÖRTÜSÜ	13
Ç-YOLLAR	15
D-TABİİ ZENGİNLİKLER	18

II. BÖLÜM

(URARTU (URUATRİ)-NAİRİ KONFEDERASYONLARI DÖNEMİ'NDE ASSUR DEVLETİ İLE OLAN MÜCADELELER)

A-SALMANASSAR I (1274-1245) DÖNEMİ	21
1-Uruatri Ülkesi	22
2-Dağ Kalelerinin Durumu ve Önemi	23
3-Ülkelerin Özellikleri	25
B-TUKULTİ-NİNURTA I (1244-1208) DÖNEMİ	25
1-Nairi Kavramı	26
2-Siyasi Gelişmeler	26
C-TİGLAT-PILESER I (1115-1077) DÖNEMİ	28
1-Yoncalı Savaşı	29
2-Nairi Ülkesinin Sınırları	30
3-Daiaeni'nin Önemi ve "Sieni"	32

III.BÖLÜM

(URARTU DEVLETİ'NİN KURULUŞ EVRESİ VE SONRASI DÖNEMDEKİ ASSUR DEVLETİ İLE MÜCADELELER)

A-URARTU DEVLETİ'NİN KURULUŞ EVRESİNDE ASSUR DEVLETİ İLE MÜCADELELER	33
1-Lutupri/Lapturu Dönemi	34
2-Arame/Aramu Dönemi	37
3-Sarduri I Dönemi	40
B-URARTU DEVLETİ DÖNEMİ'NDE ASSUR DEVLETİ İLE OLAN MÜCADELELER	43
1-İşpuini Dönemi	43
a-İşpuini-Menua Ortak Krallığı	44
b-İşpuini-Menua-İnuşpua Ortak Krallığı	49
c-Menua-inuşpua Ortak Krallığı	50
2-Menua Dönemi	50
3-Argiştı I Dönemi	54
4-Sarduri II Dönemi	57
5-Rusa I Dönemi	63
6-Argiştı II Dönemi	70
7-Rusa II Dönemi	71
C-URARTU DEVLETİ'NİN SON KRALLARI ZAMANINDA ASSUR DEVLETİ İLE OLAN MÜCADELELER	75
SONUÇ	79
HARİTALAR	83

ÖNSÖZ

Avrupalı ve Rus araştırmacıların biraz da emperyalist gayelerle daha XIX. yy'ın ilk çeyreğinde başlattıkları Doğu Anadolu Bölgesi'ni, özellikle de Urartu Devleti'ni konu alan çalışmalar ülkemizde oldukça yenidir. Bu hususta Türkiye'de son zamanlarda gözle görülür bir artış olmasına rağmen halihazırdaki çalışmaların yeterli olduğunu söylemek zordur. Onun yanında Urartu-Assur mücadelelerini konu alan belli başlı müstakil bir çalışma da bulunmamaktadır.

Urartuların siyasi bir güç olmalarında Assur Devleti'nin önemli bir yeri vardır. Buna rağmen "Urartu-Assur siyasi mücadeleleri" yeterince ortaya konulmuş değildir. Bu boşluğu doldurmak isteği böyle bir araştırmanın ortaya çıkmasına sebep oldu. Çalışmamızda öncelikle, Assur ve Urartu dillerine ait yazıtların batı dillerinde yayınlanmış olanlarından faydalanıldı. Bunun yanında konuyla ilgili olarak yerli ve yabancı araştırma eserlerinden de faydalanmaya özen gösterildi. Buna rağmen pek çok meseleye sahip olan bir konuda yapılan böyle bir çalışmanın eksiksiz olduğunu iddia etmek mümkün değildir.

Bu çalışmanın başından sonuna kadar bana fikir ve düşünceleriyle yol gösteren ve hiç bir fedakarlıktan çekinmeyen sayın hocam ve Tez Yöneticim Doç. Dr. Mahmut PEHLİVAN'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca araştırmam süresince görüşleriyle yardımlarını esirgemeyen sayın hocam Doç. Dr. Salim CÖHÇE'ye ve yine çalışmalarımda yardımlarını gördüğüm arkadaşlarıma özellikle de Alpaslan CEYLAN'a sonsuz teşekkür ederim.

KISALTMALAR

AFO	Archiv für Orientforschung, Graz 1945 vdd.
a.g.e.	Adı Geçen Eser
An Ar	Anadolu Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1955 vdd.
Anatolia	Ankara Üniversitesi DTCF Arkeoloji Enstitüsü Yayını, Ankara 1955 vd.
ANET	Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Princeton, 1955 vdd.
AS	Anatolian Studies, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, London, 1951 vdd.
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara
Ata. Konf	Atatürk Konferansları, Ankara 1963 vdd.
ATB	Askeri Tarih Bülteni
AUAns.I	Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I
Bkz.	Bakınız
CAH	The Cambridge Ancient History, Cambridge
IRAQ	IRAQ, Published by the British School of Archaeology in Iraq, London, 1934 vdd.
JCS	Journal of Cuneiform Studies, New Haven, 1947 vdd.
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1978 vdd.
MTREB	İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni, İstanbul 1974 vdd.
Nşr.	Neşreden
T.D.	Tarih Dergisi
T.T.Kong.	Türk Tarih Kongresi, Ankara

BİBLİYOGRAFYA

- AĞALDAĞ, S., (Malatya Tarihi) En Eski Çağlardan Bizans Dönemine Kadar Malatya Tarihi, Konya 1988, (Basılmamış Doktora Tezi)**
- AKURGAL, E., Urartaische und Altiranische Kunst Zentren, Ankara 1968**
- ARSEBÜK, G., "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", VIII. T. T. Kong., Ankara 1979**
- BAYDUR, N., Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 1970**
- BELLİ, O., "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Van-Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri", T.D. 28-29, 1975**
- _____, (AUAns I) "Urartular" mad., **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I, Ankara 1982**
- BİLGİ, Ö., "Köşkerbaba Höyük Kazısı 1980 Yılı Sonuçları", III. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1981**
- BİRMİNGHAM, J. M., "The Overland Route Across Anatolia in the Eight and Seventh Centuries B. C.", AS XI (1961)**
- BURNEY, C. A., "A first Season of Excavation at the Urartian Citadel of Kayalıdere", AS XVI (1966)**

- , "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", **AS VII** (1958)
- BURNEY, C. A.-LANG, D. M., (PHAAC) **The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus**, London 1971
- BURNEY, C. A.-LAWSON, G. R. J. "Measured Plants of Urartian Fortresses", **AS X** (1960)
- ÇAMBEL, H., "1984 Yılı Çayönü Kazısı", **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara 1985
- CHAHİN, M., (KA) **The Kingdom of Armenia**, New-York 1987
- CHİLDE, G., **Tarihte Neler Oldu?**, İstanbul 1990
- ÇİLİNGİROĞLU, A. A., "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi Umudum Tepe", **An. Ar. VIII**, İstanbul 1980
- , "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", **An Ar IV-V** (1976-1977)
- , (UKSKİ) **Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkileri**, İzmir 1984
- DİNÇOL, A. M.-KAVAKLI, E., "Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları" **An Ar Ek Yayın 1**, İstanbul 1978
- DYSON, R. H., "The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau", **CAH II**, 1968
- DZHAPARIDZE, O. M., "The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia", **VII. Inter-**

**national Congress of Anthropological and Eth-
nological Sciences, Moskow. 1964**

- ERİNÇ, S., **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul 1953
- ERTEM, H., **Boğazköy metinlerinde Geçen Coğrafya Adları
Dizini**, Ankara 1973
- ERZEN, A., **Çavuştepe I**, Ankara 1978
- , (DAU) **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara
1986
- FRANKEL, D., (AKU) **The Ancient Kingdom of Urartu**, London 1979
- GOETZE, A., "Traty Between Hattusilis and Ramses II", **ANET**,
—————, **Die Annalen Des Mursilis**, Leipzig 1933
- GRAYSON, A. K., (ARI) **Assyrian Royal Inscription I-II**,
Weispaden 1976
- HELCK, W., **Die Beziehungen Degyptens Zu Vardeasien Im 3. und
2. chr**, Weisbaden 1962
- HERODOTOS, **Heredot Tarihi**, (Nr. A. Erhat), İstanbul 1983
- HERZFELD, E., **The Persian Empire: Studies in Geography and
Ethnography of the Ancient Near East**, Wies-
baden 1968
- HULİN, P., "The Inscriptions on the Carved Throne-Base of
Shalmaneser III", **IRAQ 25** (1963)
- KALAÇ, M., "Kömürhan Urartu Kitabesi", **Belleten XX/79** (1956)

- KINAL, F., "Sargon'un Urartu Seferi", **Askeri Tarih Bülteni**,
Yıl 7 Sayı 14, (Ankara Ağustos 1982)
- _____, "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin
Önemi", **Ata. Konf. IV** (1970), Ankara 1971
- _____, **(EAT) Eski Anadolu Tarihi**, Ankara 1991
- KINNIER WILSON, J. V., "The Kurbail Statue of Shalmaneser
III", **IRAQ 24**, 1962
- KOŞAY, H. Z.-TURFAN, K., "Erzurum Karaz Kazısı Raporu",
Belleten XXIII/91 (1959)
- KÖKTEN, İ. K., "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan
Tarihöncesi Araştırmaları ", **Belleten
XI/43** (Temmuz 1947)
- _____, "Antalya'da Karain Mağarasında Yapılan
Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış",
Belleten XIX/75 (Temmuz 1955)
- _____, "Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve
Yazılılıkaya Resimleri", **Ata. Konf. (1971-1972)**
Ankara 1975
- _____, "Orta Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan
Tarih Öncesi Araştırmaları" **Belleten VII/32**
(Ekim 1944)
- KÖNIG, F. W., (HChI) **Handbuch der Chaldischen Inschriften.**
Afo Beiheft 8 Graz, 1955-1957
- LLOYD, S., **Early Highland Peoples of Anatolia: Thames and
Hudson**, London 1967

LUCKENBİLL, D. D., (ARAB I,II) **Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II**, New York 1968

MADDİN, R.-WHEELER, T. S.-MUHLY, J. D., "Tin in the A. Near East: Old Q. and New Finds", **expedition 19/2** (1977)

MELİKİŞVİLİ, G. A., (UKN) **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi**, Moskva 1960

—————, **Die Urartaische Sprache**, Rome 1971

MEMİŞ, E., "Bakır Madeninin Eski Anadolu Medeniyetinin Gelişmesindeki Rolü ve Önemi", **X. T.T. Kong.**, (Ankara 22-26 Eylül 1986), Ankara 1990

—————, (ETT) **Eskiçağ Türkiye Tarihi: En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar**, Konya 1989

—————, **İskit'lerin Tarihi**, Konya 1987

METZGER, H., "First Millenium B.C. to the end of Roman Period" (Nr. James Hogarth), **Anatolia II**, London 1971, 13-29

MUUN RANKİN, J. M., "Assyrian Military Power 1300-1200 B.C.", **CAH II/2** (1973)

NAUMAN, R. **Eski Anadolu Mimarlığı**, Ankara 1991

OLMSTEAD, A. T., (HA) **History of Assyria**, London 1968

ÖZGÜÇ, T., **Kültepe Kazısı Raporu**, Ankara 1948

—————, "Urartu and Altıntepe", **Archaeology XXII/4** (1969)

PEHLİVAN, M., "Karaz Kültürü ve Hurriler", Yüzüncü Yıl
Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi I/1, Van
1991

_____, (Daya(e)ni) Daya(e)ni/Diau(e)hi (Uruatri
Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun
Yıkılışına Kadar), Erzurum 1991

_____, Doğu Anadolu'nun Yerleşim Tarihi ve Bunu
Etkileyen Doğal Koşullar, Erzurum 1992

_____, En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına
Kadar Erzurum ve Çevresi, Erzurum 1984, (Ba-
sılmamış Doktora Tezi)

_____, Hayaşa (M. Ö. XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzey-
doğu Anadolu), Erzurum 1991

_____, Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri
ve Önemi, Erzurum 1991

PIOTROVSKII, B. B., The Ancient Civilisation of Urartu,
London 1969

_____, (UKVA) Urartu: The Kingdom of Van and its
Art, London 1967

_____, Urartu, Geneva 1969

POSTGATE, J. N., "Assyrian Texts and Fragments", IRAQ 35,
(1973)

ROWTON, M. B., "The Background of the Treaty Between Ramses
II and Hattusilis III", JCS XIII (1959)

RUSSEL, H. F., "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C.

and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", **AS. XXXIV**, 1984

RYAN, C. W., **A Guide to the Known Minerals of Turkey**, Ankara 1960

SAGGS, H. W. F., **The Might That Was Assyria**, London 1984

SALVINI, M., (NU) **Nairi-e Ur(u)atri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno De Urartu**, Roma 1967

SAYCE, A. H.-LITT, D., "The Kingdom of Van (Urartu)", **CAH III**, 1970

SEVIN, V., "Menua'nın Oğlu İnuşpua", **An. Ar. VII** (1979), 1-5

—————, "Urartular'a Ait Dünyanın En Eski Karayolu", **An. Ar. XI** (1989), 48-53

—————, (UKTKG) **Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi**, İstanbul 1979, (Basılmamış Doçentlik Tezi)

—————, **Yeni Assur Sanatı**, Ankara 1991

SMITH, S., "The Foundation of the Assyrian Empire", **CAH III** (1970)

STRABON, **Coğrafya: Anadolu**, (Nşr. A. Pekman) İstanbul 1987

ŞENYÜREK, M.-BOSTANCI, E., "Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları", **Belleten XXII/86** (1958)

TARHAN, M. T., "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", I.

Araştırma Sonuçları Toplantısı (23-26 Mayıs 1983), Ankara 1984

_____, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", VIII. T. T. Kong. I (11-15 Ekim 1976), Ankara 1979

_____, "The Structure of the Urartian State" An Ar. IX (1983)

_____, "Urartu Tarihinin "Kuruluş" Evresi ve Kurucu Krallardan "Lutupri = Lapturi" Hakkında Yeni Gelişmeler", An Ar VIII (1980), İstanbul 1982

_____, (Kimmerler) Eskiçağ'da Kimmerler Problemi, İstanbul 1972, (Basılmamış Doktora Tezi)

_____, (UNK) M. Ö. XIII. Yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları, İstanbul 1978, (Basılmamış Doçentlik Tezi)

_____, Urartu Merkezlerinde Meydana Çıkarılan Kerpiç Mimarının Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler, (MTREB) 4 (1975)

UMAR, B., (THİT) Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi I, İzmir 1982

UYANIK, M., "Anadolu'nun Güney-Doğusunda Kaya Resimleri Araştırmaları", VII. T.T.Kong., (Ankara 25-29 Eylül 1970), Ankara 1972

WHEELER, T. S.-MADDİN, R.-MUHLY, J. D., "Ingots and the Bronze Age Copper Trade in the Mediterranean: a progress report", expedition 17/4 (1975)

WISEMAN, D. J., "A Fregmantary Inscription of Tiglat-Pileser
III from Nimrud", **IRAQ 14**, 1952

—————, "Assyria and Babylonia 1200-1000 B. C." ,
CAH. II, 1965

XSENOPHON, **Anabasis** (Nşr. H. Örs) İstanbul 1962

YÜCEL, T., **Türkiye Coğrafyası**, Ankara 1987

GİRİŞ

(PREHİSTORİK DÖNEMLERDEN URUATRİ-NAİRİ KONFEDERASYONLARI DÖNEMİNE KADAR BÖLGENİN TARİHİ GELİŞİMİ)

Anadolu, bulunduğu coğrafi konumu sebebiyle tarihin en eski devirlerinden itibaren doğu ve batıdan gelen birçok kavimler göçüne maruz kalmış, bunun bir sonucu olarak da sayısız medeniyetlere beşiklik etmiş ve bu değişik kültürleri kendi potasında eriterek kendine has bir kültür meydana getirmeyi başarmıştır. Üzerinde çalışılan bu konu da Urartu ve Assur devletleri arasında meydana gelen mücadeleleri içine alır. Bu mücadeleler Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek yaylalarında cereyan eder. Urartu, M. Ö. XIII- VI. yy.ları arasında Doğu Anadolu Bölgesi yaylalarında, Assur ise Orta Mezopotamya'da hüküm sürmüştür, merkezi Ninive olan bir imparatorluk idi.

Günümüzden otuz kırk yıl öncesine kadar bölgede yapılan araştırmaların çok az olmasından dolayı tarih öncesi medeniyetler hakkında bilinenler yetersizdi. Asya, Avrupa, Afrika ve hatta Avusturalya kıtalarında keşfedilen mağara ve kaya resimleri tarih öncesi çağ insanları hakkında bilgi veriyordu. Ancak Anadolu ve araştırma konumuz olan Doğu Anadolu Bölgesi'nde sanki paleolitik devir insanının yaşamadığı gibi bir kanaat mevcuttu. Fakat son yıllarda gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda Doğu Anadolu yaylasında da en eski tarih öncesi çağlardan başlamak üzere yoğun bir iskanın mevcudiyeti artık kesinlikle açıklığa kavuşmuştur⁽¹⁾.

1 A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1986, 11 vd.

A- PALEOLİTİK DÖNEM

"Paleolitik devir" ya da "Avcılık ve toplayıcılık dönemi" denilen dönem insanların barındığı yerler, mağaralar ve kaya oyukları idi. Paleolitik devir⁽²⁾ "Eski Taş Devri" şeklinde ifade edilir.

Anadolu'da Paleolitik döneme ait buluntular; Antalya bölgesinde⁽³⁾ Karain, Beldibi, Belbaşı ve Öküzini mağaraları, Alanya'da Kadıni, Isparta'da Kapalıin, Samandağ'da Mağaracılık⁽⁴⁾, Adıyaman'da Palanlı⁽⁵⁾, Kars'ın Kağızman İlçesinde⁽⁶⁾ Yazılıkaya kayaaltı sığınağı ve Kurbanaga Mağarası, Van Bölgesi'nde⁽⁷⁾ Yeşilalıç, Yedisalkım, Çapanuk ve Bıhırı mağaraları, Hakkari Bölgesi'nde⁽⁸⁾ Gevaruk ve Tirşin yaylasında kayalar üzerine kazılmış resimlerde mevcuttur.

Doğu Anadolu, paleolitik dönem insanların bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir bölge idi⁽⁹⁾. Su kaynaklarının çokluğu, tabii mağaraların varlığı, geniş orman bölgeleri ve özellikle av hayvanlarının bolluğu insanları ilk çağlardan itibaren bu bölgelere çekmiştir. İlk insanlar hayatlarını avlanma ve yenilebilir bitkileri toplamayla sürdürüyorlardı. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bu ilk gelişmiş kültürler kara ikliminin hakim olduğu yaylalardaki ormanların çevresinde meydana

-
- 2 Paleolitik Devir adını Latince aski anlamına gelen "paleo" ile taş anlamına gelen "lithos" tan alır
 - 3 İ. K. Kökten, "Antalya'da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", Belleten XIX/75 (Temmuz 1955), 271-283
 - 4 M. Şenyürek-E. Bostancı, "Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları", Belleten XXII/86 (1958), 147-155
 - 5 İ. K. Kökten, "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları", Belleten XI/43 (Temmuz 1947), 431-473
 - 6 İ. K. Kökten, "Orta Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları" Belleten VII/32 (Ekim 1944), 659-680 ; İ. K. Kökten, "Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri", Ata. Konf. (1971-1972) Ankara 1975, 95-104
 - 7 O. Belli, "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Van-Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri", TD 28-29 1975, 28 vd.
 - 8 M. Uyanık, "Anadolu'nun Güney-Doğusunda Kaya Resimleri Araştırmaları", VII. T. T. Kong., (Ankara 25-29 Eylül 1970), 33-34
 - 9 A. Erzen, DAU, 7

gelmiştir.

Paleolitik devir insanı, mağara duvarlarına ve kaya altı sığınaklarına çeşitli av hayvanları çizmiştir. İnsanların besin ihtiyaçlarını karşıladığı, derisinden ve kemiklerinden de faydalandığı hayvanları resmetmesi gayet tabiidir. Çünkü bu dönemin en önemli kültür aşaması avcılık idi. Hatta paleolitik dönem sanatının özünde de av hayvanları ve avcılık bulunmaktadır⁽¹⁰⁾.

Paleolitik devirde bütün ihtiyaçlarını tabiattan avcılık ve toplayıcılık yoluyla elde eden insanın, dini anlayışı da tabiatla bağlantılı idi. Anadolu'da sonraki dönemlerde önemli bir yere sahip olacak olan ana tanrıça kültürünü hatırlatan heykelciklere de bu dönemde rastlanılmıştır⁽¹¹⁾. Ayrıca insanların av hayvanlarını oldukça abartarak işlemeleri, bu hayvanların dönem insanının inanç sisteminde önemli bir yere sahip olup kutsal sayıldıklarını gösterir⁽¹²⁾.

B- NEOLİTİK DÖNEM

Paleolitik dönemden sonra insanlığın yerleşik hayata geçmesi, ziraatin keşfi, ateşin insan iradesi altında kullanılması ve ateşte pişmiş seramiğin imal edilmesi ile yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönem insanlık tarihinde bir inkılap olarak kabul edilmektedir.⁽¹³⁾

Neolitik dönemin en büyük özelliği, insanların mağara hayatından kurtularak mimarinin ilk örneklerini teşkil edecek olan evlerini yapmalarıdır. Bu, insanların ziraati keşfinin bir sonucu olarak ekili tarlalarını koruma ve ona yakın olma isteğinden kaynaklanmıştır. Birbirlerine bitişik, dış duvarları

10 Kars ilinin Kağızman ilçesine bağlı Camışlı köyü yakınlarında Yazılıkaya'da, ala geyik, dağ keçileri, at, öküz, eşek, insan figürleri ile bu hayvanları avlarken kullanılan tuzak sahneleri resmedilmiştir. Bkz. İ. K. Kökten, *Ata. Konf.* (1971-1972), 95-104

11 B. Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir 1982, 1

12 M. Uyanık, VII. T. T. Kong. (Ankara 25-29 Eylül 1970), 32-38

13 G. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, İstanbul 1990, 41; B. Umar, *THİT*, 2

kalın, kapısı olmayan ancak tavandan merdivenle girilebilen ve tavana yakın çok küçük penceresi olan olan bu evler, o günün tekniğinin elverdiği ölçüde dış tehlikelere karşı da tedbirli imal edilmişti⁽¹⁴⁾.

Paleolitik dönemde avcılığın yanında yabani bitkileri toplayarak besin ihtiyaçlarını karşılayan insan, neolitik dönemle birlikte artık ziraati keşfederek tarım hayatına geçmiştir. Bu dönemde hayvancılığın da başlamasıyla neolitik dönem insanı, süt, deri, yün ve yağdan istifade etmek suretiyle üretici duruma geçmiştir.

Anadolu'da neolitik dönem yerleşmelerinin başında Çatalhöyük⁽¹⁵⁾, Hacılar⁽¹⁶⁾, Suberde⁽¹⁷⁾, Erbaba⁽¹⁸⁾, Tarsus Gözlükule⁽¹⁹⁾, Mersin Yümüktepe, Diyarbakır Çayönü⁽²⁰⁾, Malatya Caferhöyük⁽²¹⁾ gibi merkezler gelir.

C- KALKOLİTİK DÖNEM

Neolitik dönemden sonra madenin de kullanılmasıyla Kalkoli-

-
- 14 R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara 1991, 15
 - 15 Konya'nın 50 km. kadar güneydoğusunda, 600 m. uzunluğunda, 350 m. genişliğinde ve bugünkü ova seviyesinden 17 m. yüksekte yer alır. Kazısı J. Mellaart tarafından yapılmıştır.
 - 16 Burdur iline bağlı Hacılar köyündedir. Neolitik ve Kalkolitik devre ait 9 yapı katı tespit edilmiştir. Kazısı J. Mellaart tarafından yapılmıştır.
 - 17 Konya'ya bağlı Seydişehir'in 13 km. kadar güneydoğusunda Suberde köyündedir. Kazısını Jacques Bordaz yapmıştır.
 - 18 Beyşehir'in 10 km kadar kuzeyindeki Gölkaşı Köyü'nün 2.5 km kuzeydoğusunda yer alır. Kazısı 1969-1974 yıllarında Jacques Bordaz tarafından yapılmıştır.
 - 19 Höyük 1934-1938 yıllarında Amerikalı arkeolog Hetty Goldman ve 1947-1949 arasında da Tahsin Özgüç başkanlığında kazılmıştır.
 - 20 Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin 7 km. güney batısında Dicle Nehri'nin kollarından Boğaz Çayın kıyısında Hilar Köyü'nün kuzeyindedir. Kazısı Halet Çambel tarafından yapılmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için Bkz.; H. Çambel, "1984 Yılı Çayönü Kazısı", VII. KST., Ankara 1985, 45 vd.
 - 21 Malatya'nın 40 km. kadar kuzey doğusundadır. Höyük 220x100 m. ebatlarında, yüksekliği ise 10 m. dir. Çayönü ile birlikte Anadolu'nun en eski yerleşim alanlarından biridir. Kazısı 1979 yılında Jacques Cauvin başkanlığında bir Fransız heyeti tarafından başlanmıştır. Höyük bugün Karakaya Barajı suları altında kalmıştır.

tik dönem⁽²²⁾ başlar. Kalkolitik dönemde Neolitik dönemdeki kadar büyük değişiklik olmamış ise de tarım aletlerinde ve mimaride büyük gelişmeler vardır. Yerleşim merkezlerinin büyüdüğü ve bunların etrafının surlarla çevrildiği görülür.

Anadolu'da Kalkolitik yerleşim merkezleri Çatalhöyük, Hacılar, Beycesultan⁽²³⁾, Yümüktepe, Horoztepe⁽²⁴⁾, Canhasan⁽²⁵⁾, Pulur⁽²⁶⁾, Tilmen Höyük⁽²⁷⁾, Alacahöyük⁽²⁸⁾, Büyükgüllücek⁽²⁹⁾, Alishar⁽³⁰⁾, Fikirtepe⁽³¹⁾, Arslantepe⁽³²⁾, Değirmentepe⁽³³⁾, İmikuşağı⁽³⁴⁾, Pirothöyük⁽³⁵⁾, Şem-

22 Kalkolitik deyimi, Latince bakır anlamına gelen "khalkos" ile taş anlamına gelen "lithos" tan türetilmiş "Bakır-Taş Dönemi" şeklinde ifade edilir.

23 Denizli'ye bağlı Çivril ilçesinin 5 km. güney batısında yer alır. 1954-1959 yılları arasında Seton Lloyd tarafından kazısı yapılmıştır.

24 Tokat'ın kuzeyinde Erbaa ilçesi sınırlarındadır. 1957 yılında başlayan kazıları Tahsin Özgüç ve Mahmut Akok yürütmüşlerdir.

25 Karaman il sınırları içerisinde, merkezin 12 km. kuzey doğusundadır. 360 m. uzunluğunda, 280 m. genişliğinde ve ovadan 5 m. yükseklikte olan höyük, 1961-1974 yılları arasında David French başkanlığında kazılmıştır.

26 Erzurum'un 20 km. güney batısında bulunan Pulur'un, 1960 yılında H. Z. Koşay tarafından kazısı yapılmıştır.

27 Gaziantep'e bağlı İslahiye ilçesinin 10 km. doğusunda yer alan höyük 1959-1973 arasında Bahadır Alkım başkanlığında kazılmıştır.

28 Çorum iline bağlı Alaca'nın 17 km. kuzey batısındadır. Kalkolitik devirden, Hitit İmparatorluk dönemine kadar devam eden tabakalar bulunmuştur. Alacahöyük Kazıları 1935-1947 arasında H. Z. Koşay ile R. O. Arık tarafından sonraları ise H. Z. Koşay ile M. Akok tarafından yapılmıştır.

29 Alacahöyük ile Çorum arasında yer alan höyük Kalkolitik dönem buluntuları vermiştir. 1947-1949 yıllarında H. Z. Koşay yönetiminde kazılmıştır.

30 Yozgat'a bağlı Alishar Köyü'nün 2.5 km. kuzeyindedir. Kalkolitik ve Tunç devirlerine ait buluntular vermiştir. Burada Chicago Üniversitesi'nden Von der Osten tarafından 1927-1937 arasında kazılar yapılmıştır.

31 Kalkolitik buluntu veren Fikirtepe İstanbul Kadıköydedir.

32 Malatya'nın 4 km. kuzey doğusundadır. Kalkolitik dönemden Roma devrine kadar sürekli yerleşim görmüştür. Kazısı 1932 yılında Fransız Louis Delaporte, 1947-1948 yıllarında Cl. Schaeffer, 1961 yılından sonra da İtalyan S. M. Puglisi, A. Palmieri tarafından yapılmıştır. Kazısına halan devam edilmektedir.

33 Malatya ilinin 24 km. kuzeyinde olan höyük bugün Karakaya baraj gölünün suları altında kalmıştır. Kazısına 1978 yılında İstanbul Üniversitesinden Prof. Dr. Ufuk Esin tarafından başlanmıştır.

34 Malatya'nın 26 km. kuzeyinde Fırat'ın doğusunda bulunan höyük 1979-1987 yılları arasında V. Sevin başkanlığında kazılmıştır.

siyetepe⁽³⁶⁾, Norşuntepe höyükleridir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda, kuzeyde Kafkasya'dan batıda Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Kuzey Suriye ve doğuda da Urmiye Gölü'ne kadar uzanan geniş coğrafi alanda M.Ö. IV. binden itibaren kuvvetli bir kültür birliğinin olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kültüre "Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı Kültürü"⁽³⁷⁾, "Erken Hurri Kültürü"⁽³⁸⁾, "Kura-Aras Kültürü"⁽³⁹⁾, "Yanık Kültürü"⁽⁴⁰⁾, "Karaz Kültürü"⁽⁴¹⁾, "Erken Transkafkasya Kültürü"⁽⁴²⁾, gibi isimler verilmek istenmiştir. Ancak bu kültürü yaratan Hurrilerin Ural-Altay dil grubundan Asyanik bir millet olmasından dolayı "Erken Hurri Kültürü" adı ya da "Karaz Kültürü" denilmesi daha uygun görülmektedir⁽⁴³⁾.

Erken Hurri Kültürünü meydana getiren coğrafyada mimari yapılar dikkat çekicidir. Khirbet Kerak'ta, Yanık Tepe'de ve Şengavit'te bütün elemanlarıyla ele geçen "yuvarlak planlı yapılar", Hurrilerin hayat şartlarından kaynaklanmış ananevi mimari tarzlarını oluşturmuştur⁽⁴⁴⁾. Bunlar, yuvarlak planlı, ortasında bir direği olan, tek kapılı ve kerpiçten yapılmış evlerdir⁽⁴⁵⁾.

-
- 35 Bugün Karakaya baraj gölünün altında kalan höyük Malatya'nın 33 km. kuzey doğusunda idi. 1978 yılında kazısına Özgen Karaca tarafından başlanmıştır.
- 36 Malatya ili Bilaluşağı Köyü'nün 500 m. güneyindedir. Bugün Karakaya Baraj Gölünün suları altında kalan höyüğün kazısına 1978 yılında Muhibbe Darga başkanlığında başlanmıştır.
- 37 C. A. Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", AS VII(1958), 165 vd.
- 38 C. A. Burney-D. M. Lang, The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus, London 1971, 44
- 39 O. M. Dzhaparidze, "The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia", VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Moscow 1964, 4.vd
- 40 R. H. Dyson, "The Archaeological Evidence of the Second Millennium B. C. on the Persian Plateau", CAH II, 1968, 14 vd.
- 41 M. Pehlivan, En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi Erzurum 1984, (Basılmamış Doktora Tezi), 34 vd.
- 42 C. A. Burney- D. M. Lang, PHAAC, 43 vd.
- 43 A. Erzen DAU, 16 ; M. Pehlivan, Erzurum ve Çevresi, 34
- 44 M. Pehlivan, "Karaz Kültürü ve Hurriler", Yüzcü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi I/1 (1990), 168 vd.
- 45 A. Erzen, DAU, 17

Bu dönemi içine alan yerleşim merkezlerinde yapılan kazı ve yüzey araştırmalarında bulunan keramik çeşitleri de Anadolu karakteri göstermektedir. Bu keramikler benzer renk, form ve süsleme özelliği gösterirler. Çağdaş kültür ve yerleşmelerde çömlekçi çarkının kullanılmasına rağmen Karaz seramiği, yayıldığı alanlarda el yapımı olma özelliğini korumuştur⁽⁴⁶⁾. Bu da Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kültürlerin o zamandan başlayarak gelenekçi bir karaktere sahip olduğunun delilidir.

Ç- M.Ö. III. ve II. BİN YILLARINDA DOĞU ANADOLU BÖLGESİ

Doğu Anadolu Bölgesi'ne M.Ö. III. binde Transkafkasya'dan yine Hurri menşeli kavimlerin büyük kabileler halinde göç ettikleri anlaşılmaktadır⁽⁴⁷⁾. Bu tarihten itibaren bakır-kalay alaşımının üstünlüğü anlaşıldı ve tunç keşfedilmiş oldu⁽⁴⁸⁾. Habur vadisinde bulunmuş, Akkad'lara ait çivi yazılı tabletler de Hurrilerin bu bölgedeki varlığına işaret etmektedir. Akkad İmparatorluğu'nu kuran Sargon ve torunu Naramsin'in (M.Ö.2260-2223) Anadolu'ya yaptıkları seferleri anlatan "Şartamhari Metinleri" de Anadolu hakkında bilgi veren ilk yazılı belgelerdir⁽⁴⁹⁾. Bu metinlere göre III. bin yılın sonlarında Anadolu'da şehir devletleri hüküm sürüyordu. Yani bu dönemde Anadolu'da merkezi otoriteye sahip bir devletten bahsetmek mümkün değildi. Ancak dıştan gelen tehlikeler karşısında aralarında en kuvvetli şehir beyinin etrafında toplanabiliyorlardı. Naramsin Anadolu'ya yaptığı seferini anlatırken, Fırat nehrini geçtiğini ve Anadolu şehir krallıklarına karşı savaştığını bildirmektedir.

Akkad krallarının yapmış oldukları bu seferlerden sonra

46 G. Arsebük, "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", VIII. T. T. Kong.I, (Ankara 11-15 Ekim 1976), Ankara 1979, 81 vd.

47 A. Erzen, DAU, 18

48 G. Childe, Tarihte Neler Oldu, 58

49 F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1991, 50 ; E. Memiş, "Bakır Madeninin Eski Anadolu Medeniyetinin Gelişmesindeki Rolü ve Önemi", X. T. T. Kong., (Ankara 22-26 Eylül 1986), Ankara 1990, 83

Anadolu'nun Mezopotamyalılar için cazip bir yer haline gelmiş olduğu söylenebilir. Bunun içindir ki M.Ö. II. bin başlarından itibaren Anadolu, Mezopotamya'dan gelen Asurlu tüccarların akınına uğramıştır⁽⁵⁰⁾. Kültepe'de⁽⁵¹⁾ bulunan Asurlu tüccarlara ait tabletler, Anadolu'nun M.Ö. III. binyıl sonrası tarihini aydınlattığı gibi Anadolu'nun ilk yazılı belgeleri olma hüviyetini de almıştır. Bundan dolayı bu döneme "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" denilmektedir.

Anadolu ile Asur arasındaki ilişkiler bu dönemde başlamış olup bu ilişkilerin temelinde, Anadolu'nun zengin maden yataklarına sahip olması yatıyordu. Bunun cezbettiği Asurlu tüccarlar, Anadolu'nun yerli prenslerinden izin alarak ve vergilerini ödeyerek şehirlerin dışına "Karum" denilen alışveriş merkezleri kurmuşlardı.

M.Ö. II. binde Hurri toprakları, kuzeyde Kafkaslar'dan, güneyde Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya, batıda Toroslardan doğuda Zagros dağlarının ötesinde Urmiye Gölü'ne kadar uzanıyordu⁽⁵²⁾. M.Ö. 1950-1790 tarihleri arasındaki Kültepe metinlerinde Hurri adlarına rastlanıldığı gibi Orta Fırat Bölgesi'nde Mari vesikalarında Hurrice dini tabletler bulunmuştur. Dicle'nin doğusunda Kerkük Bölgesi'ndeki Arrapha-Nuzi metinlerinde Hurri şahıs adlarına ve Tell Açıana'da yapılan kazılarda Hurri sanat eserlerine rastlanmıştır. M.Ö. 1550-1350 tarihleri arasında bölgede, Anadolu'nun en güçlü devletlerinden başkentleri bugünkü Resülayn Bölgesi'nde Vassugani olduğu kabul edilen Hurri-Mitanni Devleti kuruldu⁽⁵³⁾.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin tarihi çağları Anadolu'nun iç bölgesine ve Önasya'nın diğer bölgelerine göre geç başlamıştır.

50 N. Baydur, *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1970, 54

51 Kültepe'de ilk kazı 1893/1894 yılında Fransız bilgini E. Chantre tarafından yapılmıştır. Assur ticaret koloni şehri olan Kaneş Karum'u ise Çek bilgini B. Hrozny keşfetmiştir. Daha sonra Türk Tarih Kurumu adına Prof. Dr. T. Özgüç başkanlığında kazılar devam etmiştir. Geniş bilgi için Bkz. T. Özgüç, *Kültepe Kazısı Raporu*, Ankara 1948, 13

52 A. Erzen, *DAU*, 21

53 H. W. F. Saggs, *The Might That Was Assyria*, London 1984, 39 vd.

Ancak bu bölgenin dışında ele geçen belgeler göz önüne alınırsa Hayaşa 'dan bahseden ve bölge tarihini ilgilendiren en eski kayıtlar Hititlerin başkenti Hattuşaş'da ele geçen çivi yazılı tabletlerdir⁽⁵⁴⁾. M.Ö. XV. yy.'ın sonlarından itibaren Hitit tahtına çıkan Tuthalya III (M.Ö. 1410-1390), Şuppiluliuma I (M.Ö. 1385-1345) ve Murşili II (M.Ö. 1344-1306) dönemlerinde Hayaşa Krallığı ile sürekli savaşlar yapılmıştı⁽⁵⁵⁾.

M.Ö. III. binde Doğu Anadolu'da hakim olan Hurriler'in M.Ö. II. bin yılı içerisinde bu topraklardan daha güneye göç etmeleri ile Doğu Anadolu Bölgesi'nde önemli bir nüfus azalması meydana gelmiş olduğu söylenebilir. Burada kalanlar ise normal hayatlarını sürdürmüş yani hayvancılık ve tarımla uğraşmış, M.Ö. XV. yy.'ın ortalarına kadar da politik bir örgütlenmeye ihtiyaç duymamışlardı. Orta Anadolu'da Hititlerin teşekkül etmesiyle bunlar da başlarındaki ihtiyarlar heyeti, yaşlı bir şef veya aile reisleri tarafından yönetilmişlerdir. Bununla beraber gerek insan, gerekse araç gereç ve silah bakımından yeterli potansiyele sahip olduklarına inandıkları zaman Hitit topraklarına saldırılarda bulunmaya başlamışlardı. Zaman zaman Orta Karadeniz Bölgesi'nde yerleşmiş olan Kaşkalarla da birleşerek Hititlere saldırmaya başlamışlardır⁽⁵⁶⁾. Anlaşıldığı gibi Hayaşa ve Kaşka halkı Hititleri ortak düşman olarak görmüş kendi aralarında ise sürekli dostane ilişkiler kurmuş ve devam ettirmişlerdir. Tuthalya IV (M.Ö. 1260-1230) zamanından sonra kayıtlarda artık Hayaşalılardan bahsedilmez. Hayaşalılar yüzyıllar boyu bu topraklarda varlıklarını sürdürdükten sonra zengin kültürlerini kendilerinden sonrakilere aktarmışlardı.

Nitekim M.Ö. XIII.yy'ın başları ile M.Ö. IX.yy'ın ilk yarısı arasında Doğu Anadolu'da bulunan "Feodal Beylikler", Assur tehlikesi karşısında bu miras ve gelenekten esinlenerek

54 A. Goetze, *Die Annalen Des Mursilis*, Leipzig 1933, 15

55 M. Pehlivan, *Hayaşa (M.Ö. XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu)*, Erzurum 1991, 41

56 M. Pehlivan, *Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Erzurum 1991, 13

merkezi birlikler haline gelmiş, "Uruatri-Nairi Konfederasyonları"⁽⁵⁷⁾ adını alarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Bu iki devlet arasında geçen mücadeleler verilmeden önce bölgede daha önce yaşamış olan insanların tarihinin kronolojik bir sıra dahilinde incelenmesinde fayda görüldü. Bu nedenle çalışmanın giriş bölümü, konuyu ilgilendiren alanın dip tarihine yani paleolitik dönemden başlayarak M.Ö. XIII. yy'a gelinceye kadarki olan süreye ayrıldı.

Assur-Urartu mücadelelerinin en önemli sebebi Doğu Anadolu Bölgesi'nin tabii zenginliğinden başka bir şey değildir. Ayrıca inkişaf halinde olan Assur Devleti'nin gelişme sahası, tabii olarak kuzeye yani Doğu Anadolu Bölgesi'ne olacaktı. Bunun yanı sıra medeniyetlerin doğuşunun önemli bir sebebinin coğrafi çevre olduğu, göz önünde bulundurularak çalışmanın birinci bölümü bölgenin tarihi coğrafyasına ayrıldı.

Assur İmparatorluğu XIII. yy'dan önce de vardı. Bu sebepten Assur-Urartu mücadelelerinde tasnif Urartu Devleti'nin geçirmiş olduğu merhaleler esas alınarak yapıldı. Urartu tarihini inceleyen tarihçiler Urartu Devletini hep iki ana bölümde ele almışlardır. Bu çalışmada da bu esasa uyuldu. M.Ö. XIII-IX. yy'lar arasındaki Uruatri-Nairi Konfederasyonları dönemindeki Urartu-Assur mücadeleleri ikinci bölüm içerisinde incelendi. M.Ö. IX-VI. yy'lar arasındaki Urartu Devleti dönemindeki Urartu-Assur mücadeleleri ise üçüncü bölüm içerisinde incelendi. M.Ö. VII. yy'ın ikinci yarısında bölgeyi etkisi altına alan Kimmer, İskit ve Med akınları neticesinde yüzyılın sonlarında

57 Bu dönem "Uruatri/Urartu ve Nairi Konfederasyonları", "Urartu'nun Proto Tarihi" ve benzeri şekillerde tanımlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. M. Salvini, *Nairi-e Ur(u)atri.Contributo Alla Stroia Della Formazione Del Regno De Urartu*, Roma 1967, 13 vd. ; M.T. Tarhan, M.Ö. XIII.yy'da "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları, İstanbul 1978, (Basılmamış Doçentlik Tezi), 6 ; M. T. Tarhan, "Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri: Lapturi Hakkında Yeni Görüşler", An. Ar. VIII (1980-1982), 70

bu iki devlet de yıkılmıştır. Bu iki devletin de ani olarak tarih sahnesinden silinmesi ve çalışmanın asıl materyali olan yazıtların bu dönemde yok denilebilecek kadar az olması sebebiyle bu devletlerin son zamanlarına müstakil bir bölüm ayrılmadı.

I. BÖLÜM

(BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI)

Bilindiği üzere, merkezi Van olup Doğu Anadolu Bölgesinde kurulmuş olan Urartu Devleti ile Mezopotamya'da hüküm süren ve merkezi Ninova olan Assur Devleti arasındaki mücadeleler Yukarı Mezopotamya ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırlarında cereyan etmiştir. Kavimlerin tarihi, üzerinde yaşadıkları toprakların coğrafi şartları ile yakından alakalıdır. Bu iki devletin mücadelelerinde de üzerinde bulunulan coğrafyanın önemi düşünülerek konuya bu mekanın tasviri ile başlanıldı.

A- JEOMORFOLOJİK YAPI

Doğu Anadolu Bölgesi, güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya ve batıda da Orta Anadolu bozkırları arasında yer alır. Bu konumuyla bölge, etrafında teşekkül eden medeniyetler arasında bir geçiş noktası olmuştur.

Doğu Anadolu Bölgesi jeolojik ve jeomorfolojik özellikleri bakımından önemli bir konuma sahip olup Anadolu'nun en yüksek bölgesidir. Kuzey ve Güney Anadolu sıra dağlarının birbirine yaklaştığı ve dağlık alanların sıklaştığı bir bölgedir. Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı genellikle denizden 2000 metre yükseklikte geniş düzlüklerle kaplıdır. Ancak bölgede 825 metre yükseklikte olan Iğdır Ovası bulunur ki bugün Akdeniz ikliminde yetişen bitkilerin çoğu bu ovada da yetişir. Yaklaşık olarak 2000 metre yükseklikte bulunan Başkale ve Erzurum ovaları iskan ve ziraata müsaittir ki; bu yükseklikler İç Anadolu ve Batı

Anadolu'da birçok dağların zirvelerini teşkil eder⁽¹⁾.

Batı ve Orta Anadolu'da ormanların son bulduğu ve dağların doruğunda uzanan boş sahalarla aynı seviyede bulunan Doğu Anadolu platolarında tarım yapılmakta, hayvan yetiştirilmekte ve insanlar ikamet etmektedirler.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin orta kısmı dağların meydana getirdiği tabii bir kaleyi andırır. Bundan dolayı Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki topraklar Asurlular için fetih yapmaya müsait ve iskan için cazip yerler olarak görülmezdi⁽²⁾. Bu sebeple Yukarı Mezopotamya ovasını bu yüksek bölgelerden ayıran Doğu Toroslar dağ sırası Orta Assur döneminde çok az ihlal edilmiştir. Doğu Toroslar batıda Maraş'tan doğuda Hakkari'ye kadar uzanır.

B- NEHİRLER

Doğu Anadolu'nun kuzey doğusundaki sular, Kura ve Aras nehirleri vasıtasıyla Hazar Denizi'ne dökülür. Bölgenin doğusunda ise Anadolu'nun ikinci büyük kapalı havzası olan Van Gölü Havzası bulunur. Bölgenin diğer suları da Fırat ve Dicle'ye katıldıktan sonra Basra Körfezi'ne dökülür. Ksenophon Dicle nehrini tasvir ederken nehir boyunca çok zengin köylerin varlığından bahseder⁽³⁾. Bu iki nehir yüzyıllardır Doğu Anadolu'nun verimli topraklarını Mezopotamya'ya taşımış ve Mezopotamya'yı hem su ve hem de toprak bakımından besleyerek büyük kültürlerin meydana gelmesinde önemli derecede rol oynamıştır.

C- İKLİM VE BİTKİ ÖRTÜSÜ

Doğu Anadolu Bölgesi'nde kara iklimi hakimdir. Bu iklim

1 T. Yücel, *Türkiye Coğrafyası*, Ankara 1987, 123

2 H. F. Russel, *Salmanasar's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources*, AS. XXXIV, 1984, 171

3 Xsenophon, *Anabasis* (Nşr. H. Örs), III, V, 1

özelliği doğuya gidildikçe ve denizlerin etki sahasından uzaklaştıkça kendini daha etkili olarak gösterir⁽⁴⁾. Bölgede kışlar çok uzun ve şiddetli geçer⁽⁵⁾. Yazlar ise, çok kısa olmakla beraber yüksek platolarda bile oldukça sıcak geçer. Yıllık sıcaklık farkları genellikle 25 derecenin; yağış miktarı da 400 mm'nin üstündedir.

Doğu Anadolu, İç Anadolu ile İran arasında büyük bir kısmı tabii orman sahası olan bir bölgedir. Bu, Doğu Anadolu'nun İç Anadolu ve İran'dan daha nemli olmasının bir neticesidir. Çünkü ormanların tabii alt sınırı herşeyden önce nemlilik derecesine bağlıdır. Doğu Anadolu'nun en önemli özelliklerinden biri de ormanların tabii üst sınırlarının çok yüksek olmasıdır. Bölgenin batı kısmında 2400, doğuda ise 2800 m'de tabii olarak ormanlar sona erer⁽⁶⁾. Büyük bir kısmı tabii orman sahası olan Doğu Anadolu'da soğuğa dayanıklı ve seyrek olarak sarıçam, meşe, ardıç, huş ve titrek kavak ağaç türleri bulunur. Doğu Anadolu Bölgesindeki Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarında çam, ardıç ve meşe gibi ağaç türlerine, çeşitli tahıl kalıntılarına rastlanılmıştır⁽⁷⁾. Bölgede buğday, arpa, patates ve şeker pancarı ekimi yapılmakta, sulu tarımın gerçekleştiği yerlerde deher türlü sebze ve soğuğa dayanıklı meyva yetiştirilmekte dir⁽⁸⁾.

-
- 4 S. Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul 1953, 20*
- 5 M.Ö V. yy'da bu bölgeden geçen Xsenophon Karasu kıyılarından bahsederken şöyle der: "... Gece pek çok kar yağdı. Öyle çok kar yağdı ki silahları ve yatan adamları örttü. Yük hayvanları kara gömüldü. Bkz. Xsenophon, *Anabasis, IV- IV, 8-11*
- 6 S. Erinc, a.g.e., 30 ; A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1986, 5*
- 7 H. Z. Koşay-K. Turfan, "Erzurum Karaz Kazısı Raporu", *Bulleten XXIII/91 (1959), 353* ; M. Pehlivan, *Day(a)eni/Diauehi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar), Erzurum 1991, 19*
- 8 Xsenophon Muş Bitlis civarının hakiki ormanlarla kaplı olduğunu ve gördüğü sebze ve tahılları şu şekilde tanımlamaktadır. "... buğday, arpa, kuru sebzelerve arpa şarabı ele geçti...", Xsenophon, *Anabasis IV, V, 26* ; M.Ö. 64- M.S. 19 yılları arasında yaşamış olan Eskiçağın ünlü coğrafyacısı Strabon Coğrafya adlı kitabında Malatya'dan şöyle bahseder: "Melitene Kommegene'ye

M.Ö. VIII.yy'da Hakkari-Van bölgesinde yapılan Assur istilalarına ait çivi yazılı kaynaklarda, sazlık kadar sık ormanların kestirildiğinden bahsediliyor⁽⁹⁾. Orta Çağ'da Ağrı bölgesini tasvir eden Arap coğrafyacıları da burasınının gür ormanlarından bahsetmektedirler. Yine bölgede yapılan prehistorik ve sonraki devir kazılarında yapı malzemesi olarak ağacın yaygın bir şekilde kullanıldığı tesbit edilmiştir⁽¹⁰⁾. Ancak bölgenin büyük kısmı bugün yüzyıllardan beri devam eden tahrip neticesinde ormandan mahrum kalmıştır⁽¹¹⁾.

Ç- YOLLAR

Doğu Toroslar, Fırat⁽¹²⁾, Dicle ve Bitlis Çayı'nın üç vadisi ile kesilir. Bu geçitler, batıdaki Ergani Geçidi, onu kısmen takibeden Dicle istikametindeki Lice-Genç Geçidi ve doğuda Bitlis Geçididir. Günümüzde bu geçitlerin en sık

benzer. Çünkü her tarafında meyve ağaçları vardır ve bütün Kappadokya'da böyle olan tek memlekettir, hem zeytin üretir hem de Yunan şarabı ile rekabet eden "monarite" şarabı elde eder". Bkz. Strabon, Coğrafya: Anadolu, (Nşr. A. Pekman), XII, II, 1

- 9 D. D. Luckenbill, ARAB I, 236, 604 ; Bu konuda ayrıca Bkz. C. A. Burney-D. M. Lang, The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus, London 1971, 129
- 10 Urartu mimarisinde ahşap konstrüksiyonun kullanımı hakkında Bkz. M. T. Tarhan, "Urartu Merkezlerinde Meydana Çıkarılan Kerpiç Mimarisinin Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler", MTREB 4 (1975), 46 vd.
- 11 Bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesindeki bitki örtüsü ve ormanların durumu ile Assur kayıtlarında önemli bilgiler vardır. "...Kapalı yollardan, açılmamış patikalardan oradaki ülkelere ulaşmak için iki uçlu baltalarla zorluklar içinde yolumu açtım. Dağ ağaçlarından Urumi ağaçlarını kestim. Ordumun ilerleyebilmesi için sağlam köprüler yaptım. D. D. Luckinbell, ARAB I, 236 ; Salmanassar III'ün kayıtlarında da bu konuyla ilgili bilgi ediniyoruz: "...Namdanu ve Merhişu Ülkelerini geçtim. Keskin hançer gibi bronz kazmalarımınla zor yolları açtım...", D. D. Luckinbell, ARAB I, 604 ; Bu konuda ayrıca Bkz. A. T. Olmstead, History of Assyria, 63-64; A. Erzen, DAU, 5
- 12 Akadca Buranum olarak isimlendirilen Fırat Hitit metinlerinde Sümerceden gelen şekliyle "Purattu" olarak yer almıştır. Hitit kayıtlarında geçtiği yerler için Bkz. H. Ertem, Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini, Ankara 1973, 92

kullanılanı Ergani Geçidi'dir. Bu geçit iki ticaret merkezi olan Elazığ ve Diyarbakır arasında bağlantıyı sağlayan oldukça modern ve iyi yapılmış bir geçittir. Assur Koloni Çağı Kültepe tabletlerinden anlaşıldığı üzere Assurlu tüccarlar Fırat yoluyla Kargamış'a gelmişler, oradan Malatya'ya çıkmışlar sonra da Darende, Gürün ve Pınarbaşı yoluyla Kültepe'ye varmışlardır⁽¹³⁾. Doğudaki Bitlis Geçidi de Muş-Diyarbakır ve Van-Diyarbakır arasındaki trafik akışını sağlaması bakımından sık kullanılır. Lice-Genç geçidi ise kasabaların ticari önemiyetinin azalmasına bağlı olarak günümüzde diğerlerine nisbetle daha az kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi Diyarbakır; Mezopotamya'yı Bitlis vadisi ve Ergani boğazı aracılığıyla, bir yandan İran ve Kafkaslara öte yandan Karadeniz sahillerine bağlayan eski çağdan beri kullanılan yolun çatallaştığı noktada bulunur. Aynı zamanda Suriye'yi Gaziantep-Urfa yoluyla Mezopotamya'ya bağlayan diğer bir tarihi yol kavşağında dır⁽¹⁴⁾.

Bu geçitlerin ilk çağlardaki askeri değerleri sözkonusu edildiğinde, zorluklarla dolu olduğu ortaya çıkar. Bilhassa modern yol yapımının öncesi dönemler göz önüne alındığında özellikle Maden'in kuzeyindeki Ergani Geçidi'nin oldukça zor şartlarda olduğu görülmektedir⁽¹⁵⁾. Yol çok dar ve dolambaçlı olup Dicle ve kollarının kıvrımlarında bir kaç yüksek köprüyle geçilirdi. Bitlis Geçidi baştan başa oldukça dağlık olduğundan geçilmesi zordu.

Doğu torosların kuzeyine gelince Elazığ-Muş arası trafik akışını sağlamak konusunda Murat Nehri'nin akışı istikametindeki vadi kolaylık sağlamaktadır. Bu vadiden kuzeye, Dersim dağları arasına doğru bir kaç yol ayrılır. Fakat bunların

13 F. Kinal, "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", *Ata. Konf. IV (1970)*, Ankara 1971, 4

14 T. Yücel, *a.g.e.*, 111

15 H. F. Russel, *AS XXXIV (1984)*, 173

hiçbiri kolay geçiş sağlamaz. Murat Vadisi'nden ayrılan Muş'a doğru giden yol en kolay geçiş sağlayanıdır⁽¹⁶⁾.

Bulanık Ovası'yla Muş iki yolla bağlanır. Bunlardan birincisi; Murat Nehri'ni takip eden Varto yolu, ikincisi ise; Muş Ovası'ndan Otluk dağları içine doğru yükselen Muş'un doğusundaki yoldur. Bulanık Ovası, Malazgirt, Patnos ve Van Gölü'nün kuzeyine doğru herbiriyle rahatça geçiş sağlanır. Bugün bu ovalar iyi bir şekilde sulanmakta olup, önemli miktarda hububat elde edilmektedir.

Van Gölü'nün güney kıyısı Muş ve Van arasında bugünde hala kullanışlı bir yoldur. Van Gölü'nün kuzey kıyısını takip eden yol düz olmasına rağmen daha uzun bir güzergah takibetmektedir. Van'dan Kuzeydoğu İran'a modern ve ana bir geçiş vardır ki o da modern bir yol olan Erçek'ten Hoy'a uzanan yoldur. Van'dan güneye direk yol Büyük Zap Suyu ve onun kolları boyunca Başkale ve Hakkari'ye geçer⁽¹⁷⁾. Başkale ve Hakkari'den doğuya doğru Urmiye Gölü'nün kıyısına kadar oldukça zor şartlarda dağlık yollar vardır. Hakkari Dağları boyunca batıya doğru uzanan yollar oldukça yüksektir. Bu yollar eski çağlarda hiçbir ordu tarafından hiçbir sefer sırasında aşılmaya teşebbüs edilmemiştir. Urmiye Gölü'nün batı kıyısı boyunca giden kolay yollar Hoy'dan Ushnu'ya veya Mehreba'ya doğru Hakkari Dağları ile Zagros'un birleşimine doğru uzanır. Orada Kel-i-shin ve Gorve Shinke geçitleri Büyük Zap Vadi'sine ve Rowanduz yolundan Erbil Ovasına gider⁽¹⁸⁾.

Bu dağ geçitleri oldukça yüksek olup bu geçitlerin mevcut olduğu bölgelerde kış mevsimi oldukça uzun ve soğuktur. Hatta bugün bile modern yollar yapılmış olmasına rağmen buradaki bazı geçitler kışın kar nedeniyle kapanır ve ancak yazın açılır.

16 T. Yücel, a.g.e., 133

17 M. T. Tarhan, M.Ö. XIII. Yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları, İstanbul 1978, (Basılmamış Doçentlik Tezi), 112

18 H. F. Russel, AS XXXIV (1984), 174 ; M. T. Tarhan, UNK, 115

Eriyen karlar nedeniyle ve yağışlardan meydana gelen seller de yolları bozar. Gerek kar ve gerekse sel sebebiyle Kasım ayından itibaren yaklaşık Nisan sonuna kadar bu yollar kapalı kalır.

D- TABİİ ZENGİNLİKLER

Bölge maden yatakları bakımından da zengin potansiyele sahiptir. Son zamanlardaki araştırmalarla da tespit edildiği gibi bakır, demir, kurşun, altın ve gümüş gibi madenler çağlar boyunca ortaya çıkarılmış ve kullanılmıştır⁽¹⁹⁾. Bu durum da stratejik açıdan önemini artırmıştır⁽²⁰⁾. Kayseri'de bulunmuş Assurlulara ait ticari mektup ve antlaşma tutanaklarından oluşan binlerce tablet, Anadolu'nun Mezopotamya halkı için bir maden ülkesi olduğunu anlatmaktadır. Assur ticaret kolonileri, Mezopotamya'dan kumaş ve süs eşyaları ile başka ülkelerden temin ettikleri kalayı Anadolu'ya taşımakta bunları Anadolu topraklarından elde edilmiş altın, gümüş ve bakırla değiştirmekteydiler⁽²¹⁾.

Bu bölgenin halkının büyük bir kısmı bugün olduğu gibi Urartuların ortaya çıktığı ve yaşadığı yıllarda da hayvancılıkla geçinirdi⁽²²⁾. İklim ve bitki örtüsünün bir sonucu olarak Doğu Anadolu'nun yüksek yaylaları oldukça yoğun bir hayvan yetiştirme alanı olmuştur. Bölgede koyun, keçi, sığır

-
- 19 C. W. Ryan, *A Guide to the Known Minerals of Turkey*, Ankara 1960, 17 vd. ; T. S. Wheeler-R. Maddin-J. D. Muhly, "Ingots and the Bronze Age Copper Trade in the Mediterranean: a progress report", *expedition* 17/4 (1975), 31 vd.
- 20 A. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir 1984, 77
- 21 N. Baydur, *Kültepe (Kanes) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1970, 40 ; T. Yücel, a.g.e., 177 ; R. Maddin-T. S. Wheeler, J. D. Muhly, "Tin in the Ancient Near East: Old Question and New Finds", *expedition* 19/2 (1977), 35 vd
- 22 V. Sevin, *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, İstanbul 1979, (Basılmamış Doçentlik Tezi), 3

gibi büyükbaş ve her türlü küçükbaş hayvan yetiştirilmekte dir⁽²³⁾. Burası Assur Devletinin sürekli yağma seferleri düzenlediği bir bölge konumundaydı.

Bölgenin diğer bir tabii zenginliği de ormanlık bölgelerdi. Assur Devleti bölgeye yaptığı seferler sonrasında buralardan ganimet olarak ağaç götürdüğünü kaynaklardan öğreniyoruz⁽²⁴⁾. Bu konuya yukarıda bölgenin bitki örtüsü anlatılırken de değinilmişti.

23 "Bölgede her yerde sofralar koyun, keçi, domuz, dana, kümes hayvanları ve bir sürü buğday ve arpa ekmeğiyle doluydu. Ayrıca buğday, arpa, sebze ve testiler içerisinde arpa şarabı vardı." Bkz. Ksenophon, *Anabasis IV-V*, 25,31,36 ; M. Pehlivan, *Doğu Anadolu'nun Yerleşim Tarihi ve Bunu Etkileyen Doğal Koşullar*, Erzurum 1992, 2

24 D. D. Luckenbill, *ARAB II*, 21, 161

II. BÖLÜM

(URARTU (URUATRİ)-NAİRİ KONFEDERASYONLARI DÖNEMİ'NDE ASSUR DEVLETİ İLE OLAN MÜCADELELER)

Murşili II (M.Ö.1344-1306) döneminde, gücünün ve sınırlarının en üst seviyesine ulaşan Hitit Devleti, Kuzey Suriye topraklarıyla ilgili olarak Mısır'la aralarındaki çatışma ortamını Hattuşili III (M.Ö.1285-1260) zamanında imzalanan Kadeş Antlaşmasıyla sona erdirmişti⁽¹⁾. Günümüzde bu antlaşmayla ilgili biri Akkadca diğeri de Hititçe Hattuşili tarafından Ramses II'ye gönderilen iki tablet bulunmaktadır⁽²⁾. Hattuşili, bu iyi ilişkileri onüç yıl sonra kızını Mısır sarayına gelin olarak göndererek güçlendirmişti⁽³⁾. Hattuşili III'ün yerine geçen oğlu Tuthalya IV zamanında Mısır ile devam eden iyi ilişkiler, Hitit krallığının görkemli günler yaşamasına neden olmuştu. Önasya'nın bu iki önemli güç odağının barış ortamını tercih etmeleri neticesinde, Anadolu-Mezopotamya-Mısır arasında tampon bölge oluşturan Hurri-Mitanni krallığı eski stratejik önemini kaybetmişti⁽⁴⁾. Fakat güneydeki Asur Devleti, Hitit Devleti'ndeki merkezi otoritenin zayıflığından her an yararlanabilirdi. Tuthalya'nın saltanatı, Salmanassar I ve Tukulti Ninurta I'ın devrine rastlar.

-
- 1 A. Goetze, "Treaty Between Hattusilis and Ramses II", ANET, 201 vd.; M. B. Rowton, "The Background of the Treaty Between Ramses II and Hattusilis III", JCS XIII (1959), 1-11
 - 2 W. Helck, Die Beziehungen Egyptens Zu Vorderasien Im 3. und 2. chr, Weisbaden 1962, 220
 - 3 F. Kinal, Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1991, 119
 - 4 M. Pehlivan, Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar), Erzurum 1991, 22 ; A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1986, 24 ; M. Salvini, Nairi-e Ur(u)atri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno De Urartu, Roma 1967, 20

Assur krallarının Adad Ninari I'den sonra en büyük amaçları Kuzey Mezopotamya üzerinde bir hakimiyet oluşturmaktı. Bu bölgede toprak kazanmaya yönelik girişimler Adad Ninari I devrinde Hanigalbat üzerine yapılan seferle başlar⁽⁵⁾. Hanigalbat'ın ele geçirilişi, tarihi bir düşmanın yenilmesi ve kuzey sınırlarının emniyet altına alınması sebebiyle Asur için önemliydi. Asur Devleti'nin Hanigalbat üzerindeki galibiyeti M.Ö. XIII. yy'ın en önemli tarihi olaylarından biridir. Nitekim Assur Devleti Suriye'ye ve Anadolu'ya giden önemli ticaret yollarına hakim olur. Hanigalbat'ın ele geçirilmesiyle Assur Devleti yıllardır kısıtlı olan ekonomik şartlarını düzeltince Anadolu'nun zenginliklerine sahip olmayı hedefleyecektir⁽⁶⁾. Assur Ubalit (M.Ö.1365-1330) döneminden beri düzenlenen sistemli akınlar, Salmanassar I (M.Ö.1274-1245) in Hurri-Mitanni Ülkesi'ni ilhakı ile noktalanmış oldu. Hurri-Mitanni Ülkesi'nin dağılmasından sonra Assur Devleti'nin yeniden güçlendiği görülür⁽⁷⁾.

A- SALMANASSAR I (1274-1245) DÖNEMİ

Uruatri ve Nairi Konfederasyonları ile Asur Devleti arasındaki siyasi mücadeleler ilk defa Salmanassar I döneminde, bu kralın kayıtlarında Uruatri Ülkesi'nden bahsedilmesiyle başlamıştır. Salmanassar I tahta çıktığı yıl Asur'a karşı ilgisiz kalması ve aynı zamanda kendisine karşı ayaklanması yüzünden Uruatri Ülkesi'ne sefer düzenlediğinden bahseder.⁽⁸⁾ Sözkonusu yazıtta:

-
- 5 A. T. Olmstead, *History of Assyria*, London 1968, 48
 6 A. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir 1984, 4 ; M. Pehlivan, *Daya(e)ni*, 22
 7 A. T. Olmstead, *HA*, 52 ; D. Frankel, *The Ancient Kingdom of Urartu*, London 1979, 6
 8 J. M. Muun Rankin, "Assyrian Military Power 1300-1200 B.C.", *CAH II/2* (1973), 279 ; B. B. Piotrovski, *Urartu*, Geneva 1969, 43 ; H. N. Saggs, *The Might That Was Assyria*, London 1984, 48 vd.

"Tanrım Assur kendisine ibadet eden kişi olarak beni seçtiğinde krallık esasını, silah ve hükümdarlık esasını bana verdiğinde, krallık tacını bana ihsan ettiğinde tahta çıktığım yıl , o zaman Uruatri Ülkesi benden yabancılaştı ve bana karşı ayaklandı. Ben tanrım Assur ve büyük tanrılarıma yalvardım. Askerlerimi harekete geçirdim ve onların dağ kalelerine yürüdüm. Himme, Uatkun, Mashgun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun sekiz ülkeyi ve kalelerini fethettim. Ellibir şehrini yaktım yıktım mallarını gaspederek yaktım. Üç gün içinde Uruatri topraklarınının tümünü tanrım Assur'un ayaklarında itaat ettirdim. Benden korkan gençlerini bana hizmet etmeleri için seçtim. Onlara ebediyyen ağır vergiler yükledim. Tanrı Assur'u küçümseyen önceden ayaklanmış ve kuvvetlice tahkim edilmiş bir dağ kalesi olan Arina şehrini tanrı Assur'un ve büyük tanrılarımın yardımıyla aldım. Şehrin üzerine "kudime" dağıttım ve yıktım. Tozlarını gelecek günlere şahitlik etmesi için şehrim Assur'un kapılarında topladım."⁽⁹⁾ şeklinde bir ibare mevcuttur.

1- URUATRI ÜLKESİ

Yukarıda verilmiş olan metnin "...Krallığımın başlangıcında Uruatri Ülkesi bana karşı yabancılaştı "cümlesinden Uruatri Ülkesi'nin Salmanassar I'den önce de var olduğu ve Assur Devleti tarafından bilindiği anlaşılıyor⁽¹⁰⁾. Uruatri (Urartu) teriminin etnik bir anlam taşımadığı ve Assurlular tarafından "Dağlık Bölge" veya "Dağlık Ülke" anlamında kullanılmış coğrafi bir terim olduğu konusunda; araştırmacılar fikir birliğine

9 D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, New York 1968, 114 ; A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscription I*, Weispaden 1976, 527

10 A. Çilingiroğlu, *UKSKİ*, 5

varmışlardır⁽¹¹⁾. Assur Devleti ile Uruatri halkları arasındaki bu erken ilişkilerin Hurri-Mitanni Devleti 'nin yıkıldığı bir döneme rastgelmesi her iki devletin de Doğu Anadolu Bölgesi üzerinde hakim olma arzusundan kaynaklanmalıdır⁽¹²⁾. Ancak Van Gölü çevresinde yerleşmeye başlayan ve bölgenin eski halkları olan Hurri ve diğer toplulukları bir araya getirip siyasi bir güç oluşturmaya yönelen Uruatri Ülkesi Assur Devleti'nin bu yöredeki emelleri için bir engel teşkil edebilirdi. Assur'un Urartu Ülkesine karşı seferinin ikinci sebebi ekonomiyle ilgiliydi. Assur Devleti'nin XIII. yy'dan XI. yy.'a kadar demir ihtiyacını Kizzuwatna ve Nairi ülkelerinden karşıladığı görülmektedir⁽¹³⁾. Bu sebeple Assur Devleti Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlü bir devlet oluşmasını istemezdi⁽¹⁴⁾. Uruatri Ülkesi ilk kez Assur kayıtlarında yer aldığı anda, sonraki dönemlerdeki kadar geniş bir alana yayılmamıştı. Kesinlikle coğrafi bir tanım olan Uruatri adı Yukarı Zap Ovası, Van Gölü Havzası için kullanılmıştır. Yine bu dönemde Uruatri Ülkesi için değişik bölgeler ilim adamlarınca önerilmiştir.⁽¹⁵⁾

2- DAĞ KALELERİNİN DURUMU VE ÖNEMİ

Salmanassar I'in kayıtlarında Uruatri Ülkesi'nden bahsedilirken "güçlü dağ kaleleri" ve "güçlü ordular" gibi ifadelerin kullanılması belirli bir "iskan stratejisi"ni ve

-
- 11 M. T. Tarhan, M. Ö. XIII. Yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları, İstanbul 1978, (Basılmamış Doçentlik Tezi), 87
- 12 M. T. Tarhan, UNK, 86
- 13 A. Çilingiroğlu, UKSKİ, 5
- 14 M. T. Tarhan, "Urartu Tarihinin "Kuruluş" Evresi ve Kurucu Kralarından "Lutupri = Lapturi" Hakkında Yeni Görüşler", An Ar VIII(1980), İstanbul 1982, 71
- 15 Uruatri adı Melikişvili tarafından Yukarı Zap Ovası, Goetze tarafından Van Gölü Havzası, Salvini tarafından Van Gölü'nün doğu ve kuzeydoğusu için kullanılmıştır. A. Çilingiroğlu ise Uruatri toprakları için Van Gölü 'nün batı ve kuzeybatısını önerir. Geniş bilgi için Bkz. A. Çilingiroğlu, UKSKİ, 5 vd.

"organizasyonun varlığı"nı belgelemektedir⁽¹⁶⁾. Urartu kaleleri, höyük üzerinde yer alan Hitit kaleleri ve su kenarında inşa edilen Kuzey Suriye kalelerinden farklı olarak dağların zirvelerinde yer almaktadır⁽¹⁷⁾. Bunun içindir ki Assur kraları yazıtlarında, Uruatri Ülkesi'nde kuvvetli şekilde korunmuş savunmalı "dağ kaleleri" nin varlığından bahsederler⁽¹⁸⁾. Salmanassar I'in "Bütün Uruatri Ülkesi'ni üç gün içinde tanrım Assur'un ayakları altında itaat ettirdim." şeklindeki ifadesi henüz merkezi bir otoritenin olmadığını⁽¹⁹⁾ Uruatri Ülkesi'ndeki bu dağ kalelerinin Urartu Devleti'nin VIII. y.y.'dan sonra kurmuş olduğu abidevi kaleler kadar dayanıklı mimari arzetmediğini de gösteriyor. Bununla beraber, Van bölgesinde I. binden önceye tarihlenen höyük kazılarında ve yörede bugüne kadar yapılan yüzey araştırmalarında II. bine tarihlenen hiçbir abidevi mimarinin izlerine rastlanmamıştır⁽²⁰⁾. Salmanassar I'in yazıtında "Bütün Uruatri Ülkesi'ni üç gün içinde itaat altına aldım"⁽²¹⁾ şeklindeki ifadesi bu dağ kalelerinin birbirlerine oldukça yakın olan yerler olduğunu gösteriyor. Bununla beraber Assur Devleti'nin çok kısa sürede ve ciddi bir direnişle karşılaşmadan Uruatri Ülkesi'ni itaat altına alması ile bu dağ kalelerinin arasında merkezi bir otoritenin olmadığı da görülüyor. Bu dönemde bunlar başıboş konfederasyonlar halindeydi⁽²²⁾. Salmanassar I'in ilk saltanat yılından sonra Tukul-

16 M. T. Tarhan, UNK, 89

17 R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara 1991, 325 vd.,

18 A. K. Grayson, ARI I, 527

19 A. Erzen, DAU, 24

20 A. Çilingiroğlu, UKSKİ, 42 ; C. A. Burney-G. R. J. Lawson, "Measured Plants of Urartian Fortresses", AS X, (1960), 177-196 ; C. A. Burney-D. M. Lang, The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus ; E. Akurgal, Urartaische und Altiranische Kunst Zentren, Ankara 1968 ; T. B. Forbes, Urartian Architecture, BAR, 1983

21 D. D. Luckenbill, ARAB I, 114

22 J. M. Munn Rankin, CAH II/2 (1973), 279 ; M. T. Tarhan, UNK, 17 vd.

tı-Ninurta dönemine kadar Assur Devleti ile Uruatri Ülkesi arasında Assur kayıtlarında herhangi bir olayın olmaması Uruatri Ülkesi'nin bu kalelerinde faaliyetin olmadığını gösterebilir. Ancak Uruatri'nin arkaik çağı olarak da adlandırılan bu dönemde Assur tehlikesi, karşısında Uruatri adı altında sekiz ülkeden ibaret bir siyasi birliğin meydana gelmiş olması muhtemeldir⁽²³⁾.

3- ÜLKELERİN ÖZELLİKLERİ

Salmanassar I söz konusu yazıtında "...Himme, Uatkun, Mashgun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri, ve Zingun sekiz ülkeyi⁽²⁴⁾ fethettim..." gibi bir ifade kullanmıştır. "Yüksek Memleket" anlamına geldiği kabul edilen Uruatri deyimini bu ülkelerin hepsini içine almaktaydı. Bu ülkeler Büyük Zap'ın yüksek ve orta kesimlerinde bulunuyordu⁽²⁵⁾. Burada kullanılmış olan ülke kelimesi yanlış anlaşılmalı bunun küçük yerleşim birimleri için kullanıldığı kabul edilmelidir. Yoksa üç gün içinde sekiz ülke ve ellibir şehrin fethedilmesi, yakılıp yağmalanması mümkün değildir.

B- TUKULTİ-NİNURTA I (1244-1208) DÖNEMİ

Salmanassar I'in birinci saltanat yılı olaylarını anlatan yazıttan başka Tukulti-Ninurta dönemine kadar Van Gölü civarındaki halklardan bahseden başka bir yazıt yoktur. Salmanassar I'in yazıtından otuz yıl sonraki Tukulti-Ninurta'ya ait bu yazıtta şöyle der:

23 B. B. Piotrovski, *Urartu*, 43 ; A. Erzen, *DAU*, 24

24 M. T. Tarhan bu ülkelerin lokalizasyonları konusunu incelemiş ve bunları Van Gölü'nün güneydoğu ucu ile Büyük Zab'ın yukarı havzası arasına koyduğu Himme'nin komşuları olduğunu savunur. Geniş bilgi için Bkz. M. T. Tarhan, *UNK*, 94 vd.

25 J. M. Munn Rankin, *CAH II/2* (1973), 279 vd.

"...Patikaları hiçbir kral tarafından bilinmeyen, yolları olmayan kocaman dağları büyük gücümle aştım ve kırküç Nairi Ülkesi kralı ile mücadele ettim, onlarla savaştım, onları mağlup ettim. Onların kanlarını dağların derelerinde sel gibi akıttım. Onların bütün topraklarını nüfuzuma aldım. Onlara haraç ve hediyeler yükledim..."⁽²⁶⁾

1- NAİRİ KAVRAMI

Yukarıdaki yazıtta görüldüğü gibi Tukulti-Ninurta I döneminde Van Gölü civarından bahsedildiğinde Uruatri adı yerine "Nairi Ülkeleri" deyimi ortaya çıkmıştır⁽²⁷⁾. Doğu Anadolu'da Hayaşa Krallığı dışında ikinci kez örgütlenme Tukulti-Ninurta I zamanında ortaya çıkmış ve Nairi Ülkeleri olarak isimlendirilmiştir."Nairi Ülkeleri"deyimi yaklaşık olarak bir yüzyıl boyunca Uruatri kelimesinin yerini tutmuştur. Uruatri Ülkeleri denilirken Uruatri coğrafi bir terim idi. Nairi Ülkeleri deyimi ile artık Tukulti-Ninurta I döneminde Van Gölü etrafındaki ülkelerin aralarında bir birlik oluşturmaya başladıklarını kabul edebiliriz⁽²⁸⁾.

2- SİYASİ GELİŞMELER

Salmanassar I zamanında tam bir merkezi otoriteden bahsedilemezse de bölgedeki boyların Assur tehlikesi karşısında birleşerek ortak düşmana karşı birlikte hareket etmiş olabileceklerini kabul etmiştik. Ancak Assur Devleti'nin Salmanassar I döneminde Doğu Anadolu Bölgesi'nde tam bir otorite kuramadığını Assur'un Tukulti-Ninurta I devrinde Şubari'ye yaptığı seferini anlatan yazıtında görüyoruz:

26 D. D. Luckinbell, ARAB I, 144

27 M. Salvini, NU, 20 vd. ; B. B. Piotrovski, Urartu, 43

28 M. T. Tarhan, UNK, 58 ; A. Erzen, DAU, 24

"Benden önce babamın (Salmanassar) hükümdarlığı esnasında Alzu Ülkesi, Kashiyari Dağı'nın tamamı ve Shubaru Ülkesi'nin tamamı babama karşı birleşmiş vergilerini vermemiş ve asileşmişti. Assur ve büyük tanrılarımı yalvardım ve Kashiyari Dağı'na yürüdüm. Kuşatmayla Shubaru'yu, Alzu Ülkesi'ni ve müttefik krallarını hapsettim. Purulimzu Ülkesi'nin kült merkezini fethettim. Sakinlerini yaktım. Askerlerinden kalanları esir aldım. Admanu Ülkesi'nin sağlamlaştırılmış altı şehrini ve Alzu Ülkesin kralı Ehli-Teshub 'un dört güçlü başkentini fethettim. Esir ve mallarını aldım, şehrim Ashur'a getirdim. Alzi Ülkesi Kralı Ehli-Teshub ülkesini terketti ve gizlice Nairi sınırına gitti. Savaştan kaçan askerlerinden kalanları zaferimden korkanlar dağların kayalıklarına koşarak hayatlarını kurtardılar. Desteklendirilmiş şehirlerinin yüzseksenini tahrip ettim, virane tepelere benzettim. Alzu, Amadanu, Nihanu, Alaya, Tepurzu ve Purulimzu Ülkelerini topraklarıma kattım. Onlardan rehinelere aldım. Kendime itaat ettirdim, üzerlerine angarya (haraç) yükledim."⁽²⁹⁾

Tukulti-Ninurta tahta geçer geçmez, babası zamanında başlamış olan Doğu Anadolu üzerindeki sarsılmış Assur otoritesini yeniden kuvvetlendirmiştir. İlk iş olarak batıya Şubari, Kashiyari Dağı ve Alzu Ülkelerine sefer yapmış, bu ülkeleri müttefikleriyle birlikte yenilgiye uğratmıştır⁽³⁰⁾. Şubari'nin coğrafi konumu göz önüne alındığında Assur Ülkesi'nin Doğu Anadolu üzerindeki emellerinin gerçek yüzü de açıklık kazanacaktır. Bölgenin Anadolu'nun tüm yollarının birleştiği bir kavşakta olduğuna dikkat edilirse; Assur Devleti'nin Doğu Anadolu'daki seferlerinin asıl amacının ekonomik olduğu ve Şubari'ye sefer yapmasının da Anadolu'nun ticaret ve kervan yollarına sahip olma düşüncesinin sonucu olduğu görülür⁽³¹⁾.

29 A. K. Grayson, *ARI I*, 693

30 A. K. Grayson, *ARI I*, 693

31 A. Çilingiroğlu, *UKSKİ*, 6

Yine Alzi⁽³²⁾ Ülkesi'nin de Ergani Maden yakınlarında olması Assur'un bölgedeki maden yataklarına hüküm sürmesi ve ardından Nairi'ye seferin düzenlenmesi Nairi Ülkesi'nin de zengin maden, hayvan ve at stoklarının olması⁽³³⁾ Assur'un Doğu Anadolu'ya yaptığı seferlerin ekonomik sebepten başka bir amacının olamayacağını gösteriyor⁽³⁴⁾.

C- TIĞLAT-PİLESER I (1115 - 1077) DÖNEMİ

Tukulti Ninurta I'den (M.Ö. 1244-1208) sonra Tiglat-Pileser I (M.Ö. 1115-1077) dönemine kadar olan devrede Uruatri ve Nairi konusunda herhangi bir bilgimiz yoktur. Çünkü M.Ö. 1200 civarındaki göçler Önasya dünyasında büyük değişikliklere ve kargaşalığa neden olmuştur. Bu karışıklık kaynakların susmasından da belli olmaktadır. Ancak Tiglat-pileser I'in annallerinden öğrendiğimiz Muşkilerin göçleri, bu konfederasyonların tarihi devamlılığını etkilememiştir⁽³⁵⁾. Tukulti-Ninurta I'den sonra Assur'un da önemli sıkıntılar çektiği görülmektedir. Buna bağlı olarak kuzeye düzenledikleri sistemli akınlar durdu⁽³⁶⁾. Tiglat-pileser I'in tahta çıkmasıyla Assur toparlanmaya başladı. Assur'un bu sıkıntılı döneminin Nairi Ülkeleri'ne yaradığı görülüyor. Şöyle ki bu dönemde Assur yazıtları bölgeden bahsederken Nairi Ülkelerinin bir sınırı da çizilmiş oluyor. Bu dönemde Nairi Ülkesi Tumme'den Daiaeni'ye, "Yukarı Deniz'in kıyılarından" Murat Nehri'ne (Arsenia) kadar

32 Alzi, Hani ile Palu arasında Hanzit Yakınlarında bir yer olmalıdır. Geniş bilgi için Bkz. H. F. Russel, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B. C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", AS XXXIV (1984), 186

33 Bu dönemde maden at ve sığır gibi zengin kaynaklar bir seferin yapılması için cazip ve yeterli unsurdu. Geniş bilgi için Bkz. M. Chahin, *The Kingdom of Armenia, New-York 1987*, 45

34 M. Chahin, KA, 43

35 M. T. Tarhan, UNK, 16

36 M. Pehlivan, Day(a)eni, 24

olan alanı ve gölün batı ve güneybatısını da içine almaktaydı. Tiglat-Pileser I tarafından Dicle Nehri'nin kaynağı yakınındaki Sebene Su kayalıklarına kazıttırdığı yazıt⁽³⁷⁾ Nairi Devleti'nin güney sınırı için bir kanıt teşkil eder.

1- YONCALI SAVAŞI

Asur Devletinin Nairi Ülkeleri üzerine yaptığı seferleri içinde en ayrıntılı bilgi edindiğimiz Tiglat-Pileser I (M.Ö.1115-1077)'in üçüncü yılındaki seferdir. Assur'daki Anu Adad tapınağının köşesinde bulunan dört kil prizmadan oluşan ve tahtta bulunduğu ilk yıllardaki olaylara yer verdiği Prizm Yazıtı'nda Tiglat-Pileser I Nairi Ülkesi krallarıyla mücadelelerini şöyle ifade eder:

"...Geçilmesi güç yollardan açılmamış, patikalardan bronz baltalarla, zorlukla yol açarak savaş arabalarımla Elema, Amadana, Elhish, Sherabeli, Tarhuna, Tirkahuli, Kisra, Tarhanabe, Elula, Hastarae, Shahishane, Ubera, Miliadruni, Shuluanzi, Nubanashe, Sheshe gibi onaltı büyük dağ geçerek güzel memleketlere vardım. Oradaki ülkeye ulaşmak için iki uçlu bronz baltalarla yolumu güçlükle açtım. Urumi ağaçları ve dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat Nehri'ni geçebilmesi için sağlam köprüler yaptım. Tumme kralı, Tunube kralı, Tuali kralı, Kindari kralı, Uzula kralı, Unzamuni kralı, Andiabe kralı, Pilakinni kralı, Uiram kralı, Shururia kralı, Abaeni kralı, Adaeni kralı, Kirini kralı, Albaia kralı, Ugina kralı, Nazabia kralı, Abarsiuni kralı, Daiaeni kralı Nairi Ülkesi'nin toplam yirmiüç kralı kendi ülkelerinden ve dışarıdan büyük bir ordu ve savaş arabalarını topladılar ve harbe başlamak için ilerlediler. Korkunç silahlarımın bütün şid-

37 "...Nairi Denizi ve Amurru'nun büyük denizinin fatihi ben Nairi Ülkesine karşı dördüncü kez sefere çıktım." Bkz. D. D. Luckenbill, ARAB I, 271

detiyle onlara saldırdım ve Adad'ın verdiği güçle onların büyük ordularını imha ettim. Askerlerinin cesetlerini dağların yüksek yerlerinden aşağıya attım. Silahla donatılmış yüzyirmi savaş arabalarını savaşın ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen diğer altmış Nairi kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar kovaladım. Büyük şehirlerini esir aldım...at, katır, sığır, sürülerini ve meralarındaki sayısız sığır ve koyun sürülerini alıp götürdüm. Nairi Ülkeleri'nin bütün krallarını esir aldım. Onlara merhamet ettim. Onları esir ve bağlı olarak Şamaş'ın huzuruna getirip serbest bıraktım ve gelecekte devamlı ulu tanrılarım itaat etmeleri için and içmeye mecbur ettim. Saraya mensup çocuklarından erkeklerini rehine olarak aldım. 1200 at ve 2000 sığır vererek onları kendi ülkelerine gönderdim"⁽³⁸⁾.

Nairi krallarıyla Asur Devleti arasındaki Bulanık yakınlarında Yoncalı'da cerayan etmiş bu seferle ilgili olarak Assur kralı buraya zaferini simgeleyen bir yazıt diktirmiştir. Bu yazıtta:

"Tiglat-Pileser kudretli kral, kainatın kralı ,Asur kralı ,dünyanın dört yanının kralı Tumme'den Daiaeni'ye kadar Nairi topraklarının fatihi, Kirhi'den Büyük Deniz'e kadar olan ülkelerin kralı"⁽³⁹⁾ şeklinde bir ifade kullanılmıştır.

2- NAİRİ ÜLKESİ'NİN SINIRLARI

Nairi Ülkesi'nin bu dönemdeki sınırları, Tumme ve Daiaeni Ülkelerinin konumlarına yakından bağlıdır. Tiglat-Pileser I Doğu Anadolu'ya yaptığı seferlerden bahsederken bütün kayıtlarında Tumme ve Daiaeni isimlerini zikreder⁽⁴⁰⁾. Gerek Nairi

38 D. D. Luckenbill, ARAB I, 236

39 D. D. Luckenbill, ARAB I, 270

40 D. D. Luckenbill, ARAB I, 236, 270, 275 ; M. Pehlivan, Day(a)eni, 26

Ülkelerinin sınırlarını belirtirken, gerekse kendini yüceltmek için çok geniş toprakların fatihi olarak tanımlarken, "...Tumme'den Daiaeni'ye..." şeklinde ifadelerle bunu yapmak istemiştir.

Tumme'yi Kinnier Wilson⁽⁴¹⁾ Van Gölü'nün kuzeyine, Burney⁽⁴²⁾ Muş yöresine, Salvini⁽⁴³⁾ Urmiye Gölü'nün güneyine yerleştirirler. Prizm Yazıtı'ndaki Nairi Ülkesi'nin 23 kralı ile savaştığını belirtirken ilk önce Tumme'den bahseder⁽⁴⁴⁾. Son olarak da Daiaeni'nin adı geçer. Daiaeni'nin konumu Tumme kadar tartışmalı olmayıp G.A.Melikişvili⁽⁴⁵⁾ Daiaeni'yi Erzurum çevresi ile güneybatı Gürcistan arasına , H.F.Russel⁽⁴⁶⁾ Fırat'ın kaynak bölgesine, C.A.Burney⁽⁴⁷⁾ önceleri Bulanık-Malazgirt Ovasına; sonra ise Erzincan-Erzurum Ovalarından Doğu Karadeniz Dağları'nın eteklerine kadar uzanan alanda , E.Herzfeld⁽⁴⁸⁾ Çoruh'un kaynak bölgesindeki Oltu civarına , M.Salvini⁽⁴⁹⁾ Erzurum'un kuzeyini ve Çoruh'un kaynak kesimini önerir. Bu görüşler ışığında bölgenin jeomorfolojik yapısı da göz önünde bulundurularak, bugün olduğu gibi sözkonusu dönemlerde de insanlığın önem verdiği doğal yollar ve kaynakların, verimlilik, kullanılabilirlik ölçülerini dikkate alarak Daiaeni'yi Sarıkamış'la Aşkale arasına yerleştirmeyi uygun bulmaktayız⁽⁵⁰⁾. Tumme'nin de Asur kaynaklarından çıkarılan sonuca

-
- 41 J. V. Kinnier Wilson, "The Kurbail Statue of Shalmaneser III", *IRAQ* 24, (1962), 106
- 42 C. A. Burney, "A first Season of Excavation at the Urartian Citadel of Kayalidere", *AS XVI* (1966), 55 vd.
- 43 M. Salvini, *NU*, 25 vd.
- 44 D. D. Luckenbill, *ARAB I*, 236
- 45 G. A. Melikişvili, *Die Urartaische Sprache*, Rome 1971, 27 vd.
- 46 H. F. Russel, *AS XXXIV* (1984), 186
- 47 C. A. Burney, *AS XVI* (1966), 50
- 48 E. Herzfeld, *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*, Wiesbaden 1968, 121
- 49 M. Salvini, *NU*, 22
- 50 Kuzey Doğu Anadolu'nun antik çağdaki önemi ve Daiaeni'nin konumu hakkında Bkz. M. Pehlivan, *Daya(e)ni*, 1 ; H. F. Russel, *AS XXXIV* (1984), 185 vd.

göre, Van Gölü'nün güneybatısında olması gerekmektedir.

3- DAİAENİ'NİN ÖNEMİ VE "SİENİ "

Tiglat-pileser I'in bütün kayıtlarında Daiaeni Ülkesi'nin adının geçtiğini biliyoruz. Tiglat-Pileser gerek Nairi Ülkesi'nin sınırlarını belirtirken gerekse, kendisini yüceltecek tasvirlerde bulunurken hep, "...Daiaeni'ye kadar olan toprakların fatihi..." gibi ifadeler kullanmıştır⁽⁵¹⁾. Daiaeni'nin Nairi Ülkesi'nin kuzey sınırında olmasının dışında ayrıca önemini gösteren diğer bir kanıt ise Asur yazıtlarında Daiaeni kralı olarak Sieni adının geçmesidir :

"...Daiaeni Ülkesi'nin tanrım Assur'a boyun eğmeyen kralı Sieni'yi esir aldım ve Assur şehrine götürdüm. Onlara merhamet ettim ve tanrılarımın ibadet eden bir insan olarak şehrim Assur'dan uzaklara gönderdim. Geniş Nairi Ülkesini idarem altına aldım. Krallarının hepsine hakimiyetimi kabul ettirdim..."⁽⁵²⁾

Daiaeni Kralı olarak Sieni'nin adının Assur yazıtlarına geçmesi sadece yazıtta ifade edildiği gibi Sieni'nin Assur tanrısına boyun eğmemesi olamaz. Bununla beraber Daiaeni'nin bu dönemde bölgede önemli bir yere gelmesinden de kaynaklanmış olmalıdır⁽⁵³⁾.

51 D. D. Luckinbel, *ARAB I*, 236, 237, 268 ; A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscription II*, Weisbaden 1972, 69, 80, 91

52 D. D. Luckenbill, *ARAB I*, 237

53 M. Pehlivan, *Day(a)eni*, 26

III. BÖLÜM

(URARTU DEVLETİ'NİN KURULUŞ EVRESİ VE SONRASI DÖNEMDEKİ ASSUR DEVLETİ İLE MÜCADELELER)

A- URARTU DEVLETİ'NİN KURULUŞ EVRESİNDE ASSUR DEVLETİ İLE MÜCADELELER

Tiglat-Pileser I'in ölümünden sonra Assur-nasir-pal dönemine kadar geçen ikiyüz yıllık süre zarfında Assur tahtına oniki kral geçmiş, fakat buna rağmen Assur Devleti siyasi ve ekonomik açıdan çok zayıflamıştı⁽¹⁾. Adad Nirari devrinde Urartu üzerine sefer düzenlenmiş ve Urartu yenilgiye uğratılmıştır. Ancak bu zafer Urartu'nun bölgedeki hakimiyetine engel olamamıştır. Tukulti Ninurta, Yukarı Dicle ve Fırat bölgelerine hakim olmak amacıyla bölgeye yeniden seferler düzenlemiş ve bu girişimde kısıtlı da olsa başarılar kazanmıştır. Asur Devleti için bu uğraşlardan umulan amaç; erken devirlerde olduğu gibi Habur ve çevresi boyunca kuzeye doğru Toroslara ve Kapadokya'ya ve oradan da batıya denizlere uzanan ticaret yollarına hakim olmaktı⁽²⁾. Asur Devleti'nin bu amaca ulaşabilmesi için bu yol üzerinde bulunan Nairi-Urartu beyliklerini ele geçirmesi gerekiyordu. Tukulti Ninurta II, Assur-Nasir-pal II ve Salmanassar III bu siyaseti uygulamaya çalıştılar⁽³⁾.

M.Ö. IX.yy da Nairi-Urartu beyliklerinden oluşan siyasi gücün güneye kaydığı ve bölgedeki diğer beylikler üzerinde

1 A. Çilingiroğlu, UKSSKİ, 9

2 D. J. Wiseman, "Assyria and Babylonia 1200-1000 B.C.", CAH. II, 1965, 10

3 A. Çilingiroğlu, UKSSKİ, 10

etkili olarak hakimiyet kurdukları görülmüyor. Bu cümleden olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Asur Devleti'nin zayıflamasıyla oluşan otorite boşluğunun Nairi-Urartu beyliklerince doldurulduğu söylenebilir.

M.Ö. IX. yy'dan sonra Assur kaynaklarındaki bilgilere dayanarak Urartu Devleti'nin merkezi devlet sistemiyle yönetilmeye başladığını söyleyebiliriz⁽⁴⁾. Çünkü bu dönemden itibaren Urartu Devleti hakkında bilgi veren Assur kaynakları onun kralından ve krali şehriden yani başkentinden de bahsediyor. Ayrıca bu kaynaklarda sözü edilen krali şehirlerden Şugunia ve Arzaşkun'un yerleri tam olarak tespit edilememesine rağmen, yeri tespit edilmiş olan Tuşpa kalesinde yapılan araştırmaların sonucu bu kalenin Sarduri I (834-828) zamanında inşa edilmiş olduğunu kanıtlar. Ancak Urartu Devleti'nin kuruluş evresini kayıtlarda Sarduri'nin babası olarak geçen Lutupri ile başlatmak daha doğru olacaktır.

1- LUTUPRİ/LAPTURU DÖNEMİ

Urartu tarihinin bilinen ilk yazılı belgeleri olan Sardur Burcu yazıtlarında Sarduri I kendisinden "Büyük Kral Lutipri'nin Oğlu" olarak söz etmekteydi⁽⁵⁾. Lutupri adı bu yazıtın çağdaşı olan Asur kralı Assur-Nasirpal II'nin (M.Ö. 883-859) yazıtlarında Lapturi/Lapturu olarak geçmektedir⁽⁶⁾. Assur-Nasirpal II devrinden itibaren Nairi ve Urartu terimleri eş anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Assur-Nasirpal II, Kasiari bölgesindeki Nirbu Ülkesi'nden bahsederken, Kalah'taki "Ninur-

4 H. Metzger, "First Millenium B.C. to the end of the Roman Period" (Nşr. James Hogarth), *Anatolia II*, London 1971, 13

5 M. T. Tarhan, *An Ar.VIII* (1980), 82

6 D. D. Luckenbill, *ARAB I*, 447, 461, 462, 463, 465 ; A. K. Grayson, *ARI II*, 569, 640

ta" tapınağındaki annalarında "Nairi Ülkelerine kadar"⁽⁷⁾, yine bu olayı anlatan "Standart Yazıt"⁽⁸⁾ da "Urartu Ülkesi'ne kadar" şeklinde ifade kullanmıştır ki bu daha sonraları da devam etmiştir. İşpuini ve Menua'nın ortak saltanat dönemlerine ait çift dilli Kelişin Steli yazıtında Urartuca "...Biaini Ülkesinin Kralı...", Assurca ise "...Nairi Ülkesinin kralı..." olarak geçerken, Rusa I'e ait Topzava stelindeki çift dilli yazıtlarda ise Urartuca "...Biainili...", Assurca "...Urartu..." terimleri kullanılmıştır. Görüldüğü gibi Urartuca Biaini nin karşılığı Assurca Nairi ve Urartu olarak yazılmıştır. Bu iki terimin birbiri yerine kullanımı önemlidir. Çünkü Nairi ve Urartu Konfederasyonları arasında merkezi otoriteye yönelik birleştirici organizasyon girişimleri Lutupri devrinde başlamıştı⁽⁹⁾.

Assur yazılı kaynaklarında Uruatri ve Nairi memleketlerinden daha XIII. yy'da, Salmanassar I döneminden başlayarak bilgi sahibi olabiliyorduk. Ancak bu süre zarfında Urartu Devleti krallarının adına rastlanmıyordu. Dolayısıyla buradan Urartu Devleti'nin IX.yy başlarından itibaren güçlenmeye ve Assur Devleti için ciddi bir rakip ve düşman olmaya başladığını söylemek yerinde olacaktır. Böylece yazılı kayıtlara göre devlet olma yolunda ilk adımları atan Lutupri'ye ait bilgileri Assur-Nasirpal II ye ait annalarda buluyoruz. Assur-Nasirpal II'nin ikinci saltanat yılı olaylarını anlatan annaller şu bilgileri vermektedir:

"...Nirbu Ülkesi'nden hareket ettim. Tusha şehrine girdim ve şehri restore ettim...bir tasvirimi yaptırđım, muhteşem büyük gücümü ve Nairi Ülkelerine yapmış olduğum cesurca seferi, üzerine yazdım ve onu Tusha şehrinin içine diktim... Yoksulluk

7 Kalah'daki Ninurta tapınağının girişinde duvar ve kaldırım döşemeleri üzerindeki bulunan annaller: D. D. Luckenbill, ARAB I, 437 ; A. K. Grayson, ARI II, 536

8 D. D. Luckenbill, ARAB I, 485 ; A. K. Grayson, ARI II, 648

9 M. T. Tarhan, An Ar VIII (1980), 100

ve açlık nedeniyle diğer dağlara Supre Ülkesine gitmiş olan Asurlularını geri getirdim ve onları Tusha şehrine yerleştirdim. Nirbu Ülkesi'nin insanlarından geriye kalanlar evvelce silahlarımından kaçanlar dağlardan indiler ve ayaklarıma kapandılar. Onları oturmaya uygun şehirlere yerleştirdim. Vergi ve haraç olarak verdikleri at, katır, sığır, koyun şarap ve tunç kapların miktarını arttırdım. Onların oğullarını rehine olarak aldım."⁽¹⁰⁾

"...Tusha şehrinde olduğum zaman ...Nirdun Ülkesi'nden, Tubusi'nin oğlu Lapturi'den ve Urume Ülkesi'nden tribut aldım ve Nairi Ülkeleri'nin krallarından araba, at, katır, gümüş, altın, tunç kap, sığır, koyun ve şarap tribut olarak aldım. Nairi Ülkeleri'ni bunu kabule zorladım. Nairi Ülkeleri'nden dönerken Kaşari Dağı'nın ortasında bulunan Nirbu Ülkesi isyan etti..."⁽¹¹⁾

Yine Assur-Nasirpal II'nin beşinci saltanat yılı olayları kayıtları da Lutupri hakkında bilgiler verir.

"...Kaşari Dağı'nı geçtim ve ikinci kez Nairi Ülkeleri'nin içine girdim. Orduğahımı kurdum ve Sigisu şehrinde bir gece kaldım. Sigisu'dan hareket ettim ve Tubusi'nin oğlu Lapturi'nin tahkim edilmiş şehri Madara'ya vardım. Şehir çok kuvvetli ve dört surla çevriliydi. Şehre hücum ettim, onlar benim silahlarımından korktular ve eşyalarını, mallarını ve oğullarını hediye olarak bana verdiler. Onlara merhamet gösterdim ve hayatlarını bağışladım. Şehri tahrip ettim ve harabeye çevirdim. Madara Şehri'nden hareket ettim ve Tushan Şehri'ne geldim."⁽¹²⁾

"...Nirdun Ülkesi'nin tributunu at, katır, tunç kap, tunç teçhizat, sığır, koyun ve şarabı Tushan şehri'nde kabul ettim. Tubusi'nin oğlu Lapturi tarafından yönetilen Kasiari Dağı'nın

10 D. D. Luckinbell, ARAB I, 446

11 D. D. Luckenbill, ARAB I, 447

12 D. D. Luckenbill, ARAB I, 461

eteklerindeki 60 tahkimli şehri yerle bir ettim..."⁽¹³⁾

Lutupri Hurrice bir addır. Assur-Nasirpal II'nin annallerinin ilgili bölümlerinde görüldüğü gibi Lutupri güçlü organizasyonundan dolayı Hurri kökenli akraba topluluklar üzerinde bir hakimiyet kurmuştur. Bu bölge kuzeyde Dicle'nin batı kolu ile sınırlanan Kutmuhi ile güneyde Kasiari Dağı (Mazı dağı) arasındaki bölgedir⁽¹⁴⁾.

2- ARAME/ARAMU DÖNEMİ

Salmanassar III'ün krallığının ilk yılında (M.Ö. 859/8) Urartu üzerine yaptığı seferin kayıtlarında ve bu seferin resmedildiği Balawat kapısının üzerindeki yazıtta Sugunia Urartu Devleti'nin krali şehri olarak geçerken kral olarak da Arame adı zikredilmiştir⁽¹⁵⁾. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre Arame M.Ö. 859/8-844 arasında Urartu Devleti'nin kralıdır. Arame döneminde, Urartu ve Nairi Ülkelerindeki politik durum önceki çağlara nispetle büyük değişiklikler göstermektedir. Salmanassar III'ün kaynaklarındaki bilgiler konfederasyon yerine, krallıkla yönetilmeye başlanan yeni bir devlet sistemini vurgulamaktadır⁽¹⁶⁾. Salmanassar III birinci yıl kayıtlarında şöyle der:

"...Krallığımın başlangıcında saltanatımın birinci yılında tahta oturduğum zaman savaş arabalarımı ve ordumu topladım... Hubushkia Şehrini yüz semtiyle birlikte ateşle yaktım. Nairi Ülkesi'nin kralı Kakia ve onun huzurlu ordusu korkunç silahlarımı görünce korktular ve yüksek dağlara kaçtılar. Onları takip ederek dağlara tırmandım. Dağlarda korkunç bir muharebe

13 D. D. Luckenbill, *ARAB I*, 462

14 M. T. Tarhan, *UNK*, 124 ; M. T. Tarhan, *An. Ar. VIII (1980)*, 82

15 S. Lloyd, *Early Highland Peoples of Anatolia*; Thames and Hudson, London 1967, 108

16 M. T. Tarhan, *An. Ar. VIII (1980)*, 86

ettim. Onların tamamını vurdum. Arabaları, askerleri, atları tekrar dağlara götürdüm. Tanrım Assur'un korku veren saygısıyla onların üstesinden geldim. Çökerek ayaklarıma kapandılar. Onlara vergi yükledim. Hubuskia'dan ayrıldım. Urartu'lu Arame'nin kralı şehri Sugunia'ya gittim. Şehre saldırdım ve esir ettim. Askerlerin çoğunu katlettim. Ganimetlerini alıp götürdüm. Şehrin önüne başlarından bir sütun yaptım. Ondört şehri semtleriyle beraber yaktım. Sugunia'dan ayrıldım. Nairi Ülkesi Denizi'nden aşağı indim. Silahlarımı o denizde yıkadım. Tanrılarımın kurbanları sundum. O zaman kudretim büyüklüğü ve tanrım Assur'un ihtişamını yaptırdığım taşın üzerine yazdım. Üzerine oturdum. Denizden döndüğümde Asu, Guzanite'nin takdiri olarak iki deve at, sığır, koyun, şarap aldım ve Assur şehrine taşıdım... (17)".

Salmanassar III tahta çıktığı yıl 859 da kuzeydoğu kabilelerine karşı bir sefer yapar. Sonra Urartu Ülkesine yürür⁽¹⁸⁾. Arame'nin kralı şehri Sugunia'yı yağmalar⁽¹⁹⁾. Sonra Van Gölü'ne giderek "silahlarını yıkama" töreni yapar⁽²⁰⁾. Salmanassar III'ün bu yazıtında Nairi Kralı olarak Kakia ve Urartu Kralı olarak da Arame görülür. Ancak bu iki kral arasında herhangi bir ilişkinin varlığına dair bilgiye rastlamıyoruz. Onun için Arame döneminde Urartu Devleti'nin kuruluşunu tam anlamıyla tamamladığını söylememiz mümkün değildir.

Yine bu seferin resmedildiği Balawat Kapısı'nın ilk bandındaki yazıtta ise :

"Urartu'lu Arame'nin şehri Sugunia'yı ele geçirdim."⁽²¹⁾

17 D. D. Luckenbill, ARAB I, 598 ; D. Frankel, AKU, 7

18 B. B. Piotrovskii, Urartu: The Kingdom of Van and its Art, London 1967, 1

19 P. Hulin, "The Inscriptions on the Carved Throne-Base of Shalmaneser III", IRAQ 25 (1963), 49

20 S. Smith, "The Foundation of the Assyrian Empire", CAH III (1970), 20

21 D. D. Luckenbill, ARAB I, 614

şeklinde bir ibare mevcuttur. Salmanassar III, Sugunia'dan ayrıldıktan sonra Nairi Ülkesi Denizi'ne indiğini ve silahlarını bu denizde yıkadığını söyler. Buna göre yazılı kaynaklarda sözü edilen bu krali kentin Van Gölü'nün güneybatısında yer alması gerekmektedir. Olmstead Sugunia'nın Van Gölü'nden oldukça güneyde, Siirt civarında kurulmuş olduğunu savunur⁽²²⁾.

Salmanassar III'ün saltanatının üçüncü yılındaki (M.Ö. 856) kayıtlarında Urartu'lu Arame'nin krali şehri olarak Arzaşkun geçer:

"...Hükümdarlığımın üçüncü yılında Adini'nin oğlu Ahuni önce kudretli silahlarımdan korktu ve krali şehri Til Barzip'i terketti. Fırat'ın karşısına geçtim...Alzi Ülkesi'nin geçidine girdim. Alzi Ülkesi, "Suhni", Daiaeni, Tumme, Urartu Kralı Arame'nin krali şehri Arzaşkun'u, Gilzani'yi, Hubushkia'yı fethettim⁽²³⁾."

Salmanassar III yine bir başka yazıtında Arzaşkun'la ilgili geniş bilgi verir:

"Urartu'lu Arame'nin krali şehri Arzaşkun'a çıktım. Urartu'lu Arame korkunç silahlarımdan ve muhteşem gücümden korkarak şehirlerini terketti. O Adduri Dağı'na çıktı. Takip ettim. Dağların ortasında korkunç bir mücadele ettik. 3400 askerini kılıçtan geçirdim. Adad gibi onları tahrip ettim. Onların kanlarıyla dağları kırmızı yün gibi boyadım. Ordugahını ele geçirdim. Savaş arabalarını atlılarını, atlarını, katırlarını, erkek taylarını, eşyalarını, ganimetlerini ele geçirdim. Erkeğe mahsus enerjimle ülkesini vahşi bir boğa gibi ayağımla çiğnedim. Şehirlerini ıssız boş bir arazi haline getirdim. Arzaşkun Şehri'ni mahalleleriyle yakıp yıktım. Kapısının önüne başlardan dört sütun diktim. Onların bazılarını sütunların

22 A. T. Olmstead, HA, 112

23 D. D. Luckinbell, ARAB I, 560 ; B. B. Piotrovskii, UKVA, 2

etrafına kazıkla tutturdum. Arzaşkundan ayrıldım"⁽²⁴⁾.

"...Enzite'den Daiaeni'ye, Daiaeni'den... Urartulu Aramu'nun krali şehri Arzaşkun'u esir aldım, yaktım, yıktım. Urartulu Aramu'nun Arzaşkun'da bütün askerlerini toplamasını ve onun askeri kalabalığına güvenini engelledim. O bana karşı savaşmak ve çatışmak için dikkatle ilerledi, onu mağlup ettim. Onun 3000 döğüşçü askerini kılıçtan geçirerek mukavemetini kırdım. Düz ovayı onun askerlerinin kanlarıyla doldurdum. Onun muharebe teçhizatını kiralı hazinesini süvarilerini alıp götürdüm. O hayatını kurtarmak için bozkır bir dağa tırmandı. Geniş Kute Ülkesi'ni Girra gibi harap ettim. Arzaşkun'dan Gilzani'ye, Gilzani'den Hubuşkia üzerelerine fırtına tanrısı Adad gibi gürledim. Acımasız hükümdarlığımla Urartu üzerine hakimiyetimi tesis ettim⁽²⁵⁾.

3- SARDURİ I DÖNEMİ

Urartu Devletinin kuruluş evresi Lapturi/Lutupri devrinde başlamış, başka bir kabilenin beyi olan Arame/Aramu'nun merkezi otoriteyi oluşturmasıyla devam etmiş ve Lutupri nin oğlu olan Sarduri/Seduri I tarafından sağlam temellere oturtulmuştur⁽²⁶⁾. Ancak bu hareketler Sardur I'den sonra da devam etmiştir. Urartu Devleti, M.Ö. 832 yılında Asur Kralı Salmanassar III karşısında bir yenilgi almıştır⁽²⁷⁾. Urartu Krallığı'nın almış olduğu bu yenilgi Sarduri I'in başkentini Asur tehlikesine yakın olan Arzaşkun'dan uzak ve korunması daha kolay olan Tuşpa'ya taşınmasına sebep olmuştur. "Tuşpa" adı ilk defa M.Ö. 856 yılında Asur yazılı kaynaklarında "Turuşpa" olarak

24 D. D. Luckinbell, ARAB I, 605

25 D. D. Luckinbel, ARAB I, 619

26 M. T. Tarhan, An. Ar. VIII, (1980), 81

27 A. Çilingiroğlu, UKSSKİ, 14

geçer⁽²⁸⁾. Buradan Tuşpa Şehri'nin Sarduri I tarafından kral olmadan çok önce tesis edilmeye başlandığı anlaşılıyor.

Bu dönemde Urartu Devleti'nin bir arayış içerisinde olduğu açıktır. Salmanassar III'ün birinci yıl yazıtlarında ve Balawat Kapısı üzerindeki yazıtlarda Urartu Devleti'nin kralı şehri olarak Sugunia gösterilirken üçüncü saltanat yılından sonraki kayıtlarında yeni bir başkent Arzaşkun karşımıza çıkıyordu⁽²⁹⁾. Sarduri ise başkentini Tuşpa'ya taşıdı. Görüldüğü gibi bu dönemde Urartu Devleti'nde büyük bir değişiklik vardır. Salmanassar III'ün yazıtları Urartu Devleti'nin bu değişikliğe Assur Devleti tarafından zorlandığını gösteriyor. Bu kral tarafından kurulan başkent Tuşpa'nın, yani muhteşem Van Kalesi'nin kuzeybatısında yer alan Sardur Burcu üzerindeki yazıtlardan kendisi hakkında bilgiler ediniyoruz:

"Büyük Kral Lutupri'nin oğlu, kudretli kral, kainatın kralı, Nairi Ülkesi'nin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden kral Sarduri'nin yazıtı; Ben Lutupri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim..."⁽³⁰⁾

Bu kitabe Assur çivi yazısında ve Assurca olarak yazılmıştır. Bu da bize Urartuların, Assurlularla kültürel ve siyasi ilişkilerde bulduklarını ya da onlara bağımlı kaldıklarını göstermektedir⁽³¹⁾. Ancak yine de kurucusu olduğu Tuşpa Kalesi'ndeki yazıtlarında, kendisini "kainatın kralı, kralların kralı, Nairi kralı"olarak nitelendiren Sarduri döneminde Urartuların merkezi bir krallık olmaya başladığını kabul ediyoruz⁽³²⁾. "Kainatın Kralı" ünvanıyla Sarduri I devrinden itibaren Urartu Devleti'nin, Kuzey Mezopotamya ve Urartu

28 M. T. Tarhan, UNK, 71

29 P. Hulin, IRAQ 25, 53

30 M. T. Tarhan, An. Ar. VIII (1980), 82

31 B. B. Piotrovskii, UKVA, 4

32 A. H. Sayce-D. Litt, "The Kingdom of Van (Urartu)", CAH III, 1970, 173

hudutları dışındaki diğer ülkeler üzerinde hak iddiasında bulunmaya başladığını, ezeli düşmanı Assur'a karşı rakip olduklarını ve buna paralel olarak Urartu krallarının Assur Devleti krallarıyla kendilerini aynı seviyede gördüklerini vurgulamaktadır⁽³³⁾.

Salmanassar III'ün (M. Ö. 858/824) Siyah Obelisk'inde ⁽³⁴⁾ 27. saltanat yılı olayları anlatılırken Urartulu Seduri adı da geçmektedir:

"Saltanatımın 27. yılında savaş arabalarımı ve askerlerimi topladım. Geniş alana yayılmış ordumun şefi Turtan ve Daian Assur'u Urartu'ya karşı ordumun başında sevkettim. Urartu'lu Seduri bunu öğrendi. Askeri kuvvetine güvenerek bana karşı ilerledi. Onunla savaştım ve mağlup ettim. Geniş ovaları onun askerlerinin cesediyle doldurdum."⁽³⁵⁾

Salmanassar III'ün bu son seferi Urartu Devleti üzerine idi. Daian Assur önderliğinde ordusunu Sarduri I'e karşı göndermişti. Assur kayıtlarında bir zafer olarak yorumlanan bu sefer aslında başarısız olmuştu. Çünkü Sarduri'den hemen sonra tahta geçen Urartu Kralı İşpuini ile devlet büyük bir kalkınmanın içerisine girecektir⁽³⁶⁾. Urartu Devleti'nin Sarduri I dönemindeki askeri faaliyetleri hakkındaki bilgiler çok sınırlıdır. Sarduri I döneminde Urartu'nun Kuzey Suriye üzerinde hakimiyet oluşturmak gibi bir faaliyeti yoktur. Ancak devletin başkentinin doğuda seçilmesi doğuya yayılmak amacını gösterebilir.

33 M. T. Tarhan, *UNK*, 84d

34 Bu yazıt Kalah (Nimrud) da bulunmuş olup Salmanassar III'ün 31 yıllık saltanatındaki olayları içine alır.

35 D. D. Luckinbel, *ARAB I*, 584

36 S. Smith, *CAH III* (1970), 24

B- URARTU DEVLETİ DÖNEMİNDE ASSUR DEVLETİ İLE OLAN MÜCADELELER

1- İŞPUİNİ DÖNEMİ

Sarduri I'in oğlu ve halefi İşpuini (M.Ö. 825-815)⁽³⁷⁾ oğlu Menua ile birlikte Assur Kralı Salmanassar III ve sonrasındaki dönemde Assur Devleti'nin zayıf durumundan faydalanarak kendi devletlerinin gücünü arttırmışlar ve gerçek manada genişleme siyasetine başlamışlardır⁽³⁸⁾. Salmanassar III döneminde Daian Assur komutasındaki Assur ordusu Urartu sınırına dayanmış ve Muşşir bölgesindeki 50 Urartu şehrini tahrip etmişti. Bu durum yeni kurulmuş Urartu Devleti'ni zor duruma sokmuştu. Bundan dolayı da İşpuini'nin oğlunu tahta ortak ederek krallığını güçlendirmek ve etrafındaki tehlikeden kurtulmak amacını gütmüş olduğu kabul edilebilir⁽³⁹⁾. Bu durumda İşpuini'nin tek başına tahta çıktığı tarihin de M. Ö. 827 yılları ile Sarduri I'in adının kral olarak anıldığı Salmanassar III'ün M. Ö. 832 yılındaki yirmiyedinci seferi arasına yerleştirilmesi gerekmektedir. Yazıtlardan anlaşılacağı üzere İşpuini'nin tek başına krallığı uzun sürmemiştir. İşpuini'nin hükümdarlık yılı olarak M. Ö. 830-828 tarihleri

37 İşpuini'nin saltanat yılları hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. M. T. Tarhan, "The Structure of the Urartian State" *An Ar*.IX, 1983, 295-323, makalesinde saltanat yıllarını M.Ö. 830/825-810 ; O. Belli, *Anadolu Uygarlıkları Annsiklopedisi I*, 140-208, yazmış olduğu Urartu maddesinde saltanat yıllarını M. Ö. 830-810 olarak vermektedir. A. M. Dinçol-E. Kavaklı, "Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları", *An Ar Ek Yayın 1*, İstanbul 1978, adlı makalede M. Ö. 825-810 olarak vermişlerdir.

38 A. Erzen, *DAU*, 28

39 V. Sevin, *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, İstanbul 1979, (Basılmamış Doçentlik Tezi), 16

kabul edilir⁽⁴⁰⁾.

a- İşpuini-Menua Ortak Krallığı

Menua'nın taht ortağı olmasıyla Assur İmparatorluğu askeri yönden M.Ö. 745 yıllarına kadar sürecek bir çöküntü devresi içine girmiş bulunuyordu. Bundan sonra artık kitabeler Urartu dilinde de yazılmaya başlanılmıştır⁽⁴¹⁾. Urartuların devletlerine kattıkları ilk bölge Rizaiye bölgesidir. Urartu tahtına İşpuini ile Menua geçince önce bölgede önemli bir stratejiye sahip olan Urmiye Gölü'nün güneybatısına doğru sefere çıkmış oldukları kabul edilir. Fakat daha önce Yukarı Zap Bölgesi'nde Muşaşir Şehri'nin de içinde bulunduğu Başkale ve Zagros vadilerini ele geçirmek gerekiyordu. Musasir, Gilzan ve Kirruri ve Urmiye'nin güneyindeki memleketlere karşı seferlerini düzenledi.

Muşaşir ve Kelişin Seferleri konusunda Kelişin steli bilgi vermektedir. Kuzey Zagros'taki Kelişin Geçiti'nde bulunan Urartuca ve Asurca iki dilde yazılmış kitabede İşpuini ve

40 V. Sevin, UKTKG, 38

41 "I- Haldi'nin gücü sayesinde Menua İşpuini de söylüyor.

II- Haldi Kapısına ... Haldi Kapısını ben inşa ettim...

III- İrekua-İdin'e karşı sefere çıktım. (Ben) ülkeyi kendime mal ettim.

IV- İşpuini, Menua şöyle der: İrekua-İden'in krali şehrine oraya bir başkası nüfuz edememişti. (Erikuaehi bölgesine daha önce hiçbir kral sefer düzenleyip orayı ele geçirmemişti. Haldi, İşpuini ve Menua'ya bunu nasib etti.)

V- Lihuini şehrini kendime malettim. Lihuini şehrini haraç ödemeğe zorladım. (İnsanlarının bir kısmını timar hizmetime aldım. Bir kısmını da paralı asker olarak ayırdım, aldım ; 1753 at, 7616 sığır, koyunlarla birlikte

VI- ...Efendiler (krallar)...mayeti...

VII- İşpuini, Menua... Tuşpa şehri... herhangi bir kimseye ..

VIII- Menua, İşpuini... şehir Luhiuni... olan şey muhafaza ettiler (Ephebe (genç yakışıklılar) lerden önde gelenlerinden muhtemelen Tuşpa şehrine ganimet olarak verilmektedir.

IX- Haldi'nin büyüklüğü sayesinde ben Menua, İşpuini, kudretli kral, büyük kral, Biai Ülkeleri kralı, Tuşpa şehri efendisi"

Bkz. F. W. König, Handbuch der Chaldischen Inschriften. AfO. Beiheft 8 Graz, 1955-1957, 60

Menua'nın Muşaşir (Ardini) Şehri'ne ne şekilde geldikleri ile orada Urartu baş tanrısı Haldi ile tanrıça Bagmaştu'ya bir tapınak yaptırıp kurban sundukları bildirilmektedir⁽⁴²⁾. Bu yazıtta Muşaşir (Ardini) Şehri'ne verilen önem vurgulanmıştır. Bu önem Muşaşir'in Assur ile Urartu arasındaki stratejik konumu ve kutsal bir kent olarak kabul edilmesinden kaynaklanmalıdır. Urartu baş tanrısı Haldi'nin çok önemli bir kült merkezi olan bu şehrin 714 yılına kadar Urartu hakimiyetinde kalması, Urartuların uzun müddet Asur'un merkezi bölgesi bitişiğinde bir alanda tutunmuş olduklarını gösterir. Kalatgah'da bulunmuş bir yazıtta İşpuini ile Menua'nın Urmiye Gölü'nün güneybatı kıyılarındaki Uşnu ve Solduz vadilerine kadar ilerlemiş olduklarına işaret eder⁽⁴³⁾. Bu yazıtın gerek yazı karakteri gerekse metindeki bilgilerin Kelişin yazıtına benzerliğinden dolayı İşpuini ve Menua'nın Muşaşir-Kelişin seferi sırasında Urmiye Gölü'nün güneybatı kıyılarına kadar ilerlediklerini kabul edilir⁽⁴⁴⁾.

Muşaşir, Kelişin ve Urmiye Gölü'nün güneybatı kıyılarındaki hakimiyet altına alınmasından sonra Urartu Devleti'nin ana hedefi olan Urmiye Gölü'nün güney ve güneydoğusundaki verimli ve stratejik önem taşıyan bölgelere inmesi için artık hiçbir engel kalmamıştı. Erçek Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında Karagündüz köyünde ele geçen bir yazıtta İşpuini ve oğlu Menua'nın Meista şehri ve Barsua Ülkesi'nde yaptıkları sefer hakkında bilgi verilmektedir:

"I-İşpuini ve Menua bu anıtı Tanrı Haldi'ye diktiler.

II-Haldi arabasıyla gitti. Mesta Şehri'ni yakıp yıktı.

Barsua Ülkesi'ni yerle bir etti.

III-Haldi'nin heybeti, arabasının heybeti ve Haldi'nin gücü sayesinde İşpuini ve Menua, Mesta şehri'ne yürüdüler.

42 A. H. Sayce-D. Litt, CAH III (1970), 174 ; A. Erzen, DAU, 29

43 O. Belli, AUAns. I, Ankara 1982, 156

44 V. Sevin, UKTKG, 21 vd.

Berberlerinde 106 araba, 9374 süvari ve (2)2704 yaya vardı.

IV-Mesta, Gua, Saritu, Nigbi şehirleriyle Barsua ülkesini aldılar.

V-Oralardan elde edilenler:

(2)0480 erkek

(.)04(60) savaşçı

(2)6600 kadın

1120 at

2000 sığır

165 deve

(2)05000 koyun

(20)480 ölü

460 savaşçı

(26)600 kadın

120 at

1200 sığır

165 deve

(2)05000 koyun

IV-Haldi'nin gücü sayesinde kovdular..."⁽⁴⁵⁾

106 savaş arabası, 9174 süvari ve 22704 piyadenin katıldığı bildirilen bu seferde Meista ile Barsua Ülkesi'ne ait Kua, Saritu ve Nigibi kentleri ele geçirilmiş, 1120 at, 12000 sığır, 1065 deve ve 15000 küçük boynuzlu sığır ganimet alınmıştır⁽⁴⁶⁾. Karagündüz yazıtı M.Ö. IX. yy'ın son çeyreği içinde Urartu hakimiyetinin Urmiye Gölü'nün tüm güney ve güneydoğu kıyılarına genişlemiş olduğunu göstermesi sebebiyle önem taşır. Bundan sonra da Güney Urmiye Bölgesi'nde, Urartu-Assur mücadelelerinin devam etmesi bu genişleme siyasetinin sadece ganimet elde etmek için yapılmadığını daha önemli nedenlerin olduğunu

45 F. W. König, HChI, no.7

46 V. Sevin, UKTKG, 24

gösterir. Bu Urartu genişlemesinin yayılcı amaçlarla programlanmış olduğunu söyleyebiliriz. Assur İmparatorluğu bunalımlı bir dönemde olmasına rağmen Urartu Devleti'nin bu bölgedeki genişleme isteğine şiddetle karşı koymuştur⁽⁴⁷⁾. Assur'un şiddetle karşı koyuşu bölgedeki çıkarlarının tehlikeye düşmüş olduğuna işaret eder.

Uşnu ve Solduz vadilerinin, Urartularca ele geçirilmesi Assur'a vurulmuş büyük bir darbe idi. Bundan dolayı Şamşi-Adad V (M.Ö. 823-811) idaresi altındaki Assur bu genişlemeye çok geçmeden engel olmak için harekete geçmiştir. Şamşi-Adad V birinci ve ikinci saltanat yılı kayıtlarında şöyle der:

"...İlk seferimi Nairi'ye karşı yaptım. Nairi Kralları'nın tümünden atlarını vergi olarak aldım. O zaman Nairi'yi en uç hududuna kadar devirdim. Nairi Ülkesi'nin Paddira'sından Kargamış'ın karşısında Kar-Salmanassar'a Akkad'ın hududundaki Zaddi'den Enzi'ye Aridi'den Suhi ülkesine Assur topraklarını tanrıları Assur, Şamaş, Adad ve İştar'ın emrinde onları ayaklarıma kapandırdılar..."⁽⁴⁸⁾.

"...Akıllı tecrübeli asker olan Mutarris-Assur (Rabs-hake)'yi ve bir hakimi Nairi'ye karşı askerlerimle birlikte sevk ettim. Güneşin battığı yerdeki Yukarı Deniz'e kadar yürüdüler. Mektira'nın oğlu Sharsina'nın (Hirsina) üçyüz şehrini Uşpina'nın ikiyüz küçük şehriyle onbir büyük şehrini ele geçirdi, sakinlerine darbe indirdi. Ganimetlerini, eşyalarını mallarını tanrıları çocuklarını kızlarını alıp götürdü. Şehirlerini yaktı, yıktı. Seferden döndüğünde Sunbai'de ikamet edenlere darbe indirdi. Nairi Krallarından atlarını vergi olarak aldı..."⁽⁴⁹⁾.

Şamşi-Adad V yukarıdaki kayıtlarında Urmiye Gölü'nün güneybatısına Mutarris Assur komutasında bir sefer düzenleyerek

47 M. Chahin, KA, 64 vd.

48 D. D. Luckenbill, ARAB I, 716

49 D. D. Luckenbill, ARAB I, 717

Uşpina'nın bu bölgedeki onbir büyük, ikiyüz küçük kentini yağmalayıp yıkmıştır. Urartuların Urmiye Havzası'ndaki hegemonyaya isteğinden çekinen Şamşi-Adad V'in bu isteğe, şiddetle karşı koyduğu görülüyor⁽⁵⁰⁾. Bundan dolayıdır ki hemen bir yıl sonra Assur kralı bu bölgeye yeni bir sefer yapar:

"Gizilbunda'ya yürüdüm. Kinaki Şehri'ni ele geçirip yakıp yıktım. Bishbizida kayalığına geçtim. Karsibutu'lu Kiara, Sasiashhu'lu Titamashka'nın atlarını vergi olarak aldım. Büyük muharebemin başlangıcında tanrımın ihtişamı tüm Gizilbunda'yı etkiledi. Çoğu şehirlerini terkettiler. Onlar Urash'daki kalelerine girdiler. Şehre hücum edip ele geçirdim. Şehirlerinin dört yanını askerlerinin kanlarıyla yün gibi boyadım. Onlardan 6000 kişiyi öldürdüm. Kralları Pirishati'yi 1200 savaşçısıyla beraber canlı yakaladım. Çok sayıda bakır, altın, gümüş, kap, at, sığır, eşya ve ganimetlerini alıp götürdüm. Şehirlerini yakıp yıktım. Sibarlu Engur'un vergisini aldım. Krallık heykelimi yaptırдыm. Tanrım Assur'un gücünü, cesaretimi, kendi ellerimle Nairi'ye karşı gerekeni yaptığımı onun üzerine yazdım. Sibarlu'daki kalelerini Gizilbunda Ülkesinde tesis ettim..."⁽⁵¹⁾

Salmanassar III'ün halefi ve oğlu Şamşi-Adad V'in ilk yıllarında Assur-dan-apli liderliğinde geniş çaplı bir iç isyan hareketiyle, büyük Assur İmparatorluğu tarihinin en bunalımlı günlerini geçirmekteydi. İçteki bütün bu hareketlere ve karışıklıklara rağmen, Assurluların Urmiye havzasındaki politik durum ile de ilgilenmek zorunda kaldıklarını görüyoruz. Çünkü Zagros geçitlerini kontrolü altında bulundurabilecek bir düşman kuvvetinin güç kazanmasına kesinlikle göz yumamazlardı.

Şamşi-Adad V'in M.Ö. 822 ve 821 yıllarında Urmiye Gölü'nün güneyine yaptığı bu seferler sırasında Urartu kralı olarak

50 V. Sevin, UKTKG, 33

51 D. D. Luckinbell, ARAB I, 719

yalnızca İşpuini'nin adı geçer. Ancak yine de bu dönemde Urartu tahtında İşpuini ile beraber oğlu Menua'nın da bulunduğunu kabul etmek durumundayız⁽⁵²⁾.

İşpuini'nin oğlu Menua'yı Salmanassar III'ün Muşafir bölgesini otuzbirinci yılında (M.Ö. 828) ele geçirmesinin hemen ertesinde ve M. Ö. 827 yıllarında tahta ortak etmesinden sonra, Urartu krallığı hızlı ve programlı bir genişleme politikası uygulamıştır. Urartu Devleti'nde bu çağda merkezi gücü yüksek bir feodal monarşi kurma yolunda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Urartulular önemli topraklar elde ettikleri gibi nüfuz sahalarını Ninive'nin yakınlarına kadar genişletmişlerdir. Kral İşpuini'nin saltanatının sonunda güney ve doğu hududu emniyet altına alınmış idi⁽⁵³⁾.

b- İşpuini-Menua-İnuşpua Ortak Krallığı

İşpuini-Menua ortak krallığının son yıllarına doğru merkezi otoritenin zirvesinde büyük bir değişikliğin olduğu, ülke idaresine üçüncü bir kişinin, Menua oğlu İnuşpua'nın ortak edildiği anlaşılmaktadır⁽⁵⁴⁾. Böyle bir uygulamanın ortaya çıkması hayret vericidir. Taht ortağı olarak İşpuini'nin diğer oğullarından biri değil de Menua'nın oğlunun seçilmiş olması krallık tacının mutlak monarşilerde görüldüğü gibi yalnızca kralın bir oğluna geçtiğini göstermektedir.

Bu üçlü devlet yönetimini kanıtlayan tek belge Van kayalığının kuzeydoğu eteklerinde "Tebritz kapı" yakınlarındaki sarp kayalık üzerine kazılmış yazıttır. Bu üçlü yönetim M.Ö. 812-811 tarihlerinde ortaya çıkmıştır⁽⁵⁵⁾. Çok kısa süren bu yönetimde

52 V. Sevin, UKTKG, 37

53 M. Chahin, KA, 64

54 V. Sevin, "Menua'nın Oğlu İnuşpua", An. Ar. VII (1979), 1

55 G. A. Melikişvili, Urartskie klinoobraznye Nadpisi, Moskva 1960, 18 ; V. Sevin, An. Ar. VII (1979), 1-5

İnuşpua'nın rolü hakkında hiç bilgi yoktur.

c- Menua-İnuşpua Ortak Krallığı

İşpuini'nin tahttan çekilmesiyle Urartu Krallığı yine eskisi gibi iki kral tarafından idare edilen bir yönetim şeklini almıştır⁽⁵⁶⁾. Bu döneme ait bilgileri yalnızca Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Karahan'da bulunmuş yazıtlardan ediniyoruz. Kurşunlu Camii'nde ele geçen yazıtta şu bilgiler mevcuttur:

"Haldi'ye, ulu efendiye, İşpuini oğlu Menua bu yazıtı dikti(?). Haldi'den (yayılan) bolluk, İşpuini oğlu Menua için (ve) Menua oğlu İnuşpua için hayat, neşe (ve) büyüklüktür. Haldi'ye, ulu efendiye, İşpuini oğlu Menua bu yazıtı dikti (?)"⁽⁵⁷⁾.

Yazıtın ifadelerinden de anlaşılacağı gibi bu dönemde Menua yönetimin tek hakimidir. İnuşpua adının ortak kral olarak yazılması çok kısa sürmüştür. İnuşpua adının ortak krallığın hemen ilk yılında ortadan kalkması oldukça ilginçtir. Çünkü M.Ö. IX.yy'ın son çeyreği içinde krallık tacını bir ortakla paylaşma düşüncesi adeta Urartu sarayının bir geleneği olmuştur. Fakat gelenek halini almakta olan bu yönetim biçimi İnuşpua ile birlikte yine Menua zamanında son bulmuştur.

2- MENUA DÖNEMİ

Salmanassar III'ün M.Ö. 824'de ölümüyle yerine geçen Şamşi-Adad V ile babasına karşı isyan eden Assur-dan apli arasında cereyan eden mücadele iç krize sebep olmuştur. Menua'nın tek başına kral olduğu sırada da Assur İmparatorluğu'nun bu

56 M. Chahin, KA, 68

57 G. A. Melikisvili, UKN, 93 ; F. W. König, HChI, 13,14,15, ; V. Sevin, UKTKG, 66

buhranlı dönemi devam etmekteydi. Assur Devleti'nin içine düştüğü bu olay neticesinde Menua zamanında Urartu kudretli, iyi teşkilatlanmış, geniş, ve gelişmiş bir devlet haline geldi. İşpuini'nin oğlu Menua'nın (M.Ö. 810-786) Urartu tahtına geçmesinden sonra Urartu Devleti'nde yükselme devri başlamıştır⁽⁵⁸⁾.

Urartu Krallarının dikkatlerini kuzey sınırlarına ve ülke içindeki reformlarına çevirdikleri anda Assur İmparatorluğu Güney Urmiye Bölgesi'ndeki hakimiyetini yeniden kurmuştu. Manna ve Parsua topraklarını ellerine geçirmişlerdi. Menua tahta geçer geçmez ilk iş olarak kısa süre önce kaybedilmiş olan Manna ve Parsua ülkelerine sefer düzenlemiştir. Menua'nın fetihleri Pers, Manna ve Hubişkia bölgelerine yapılmıştı. Manna Ülkesi'ni elde etmek için Urmiye Gölü'nün güneyine doğru inen Persler Urartu'ya da saldırır. Menua Taştepe'de bulunan yazıtında bunlara karşı aldığı zaferini yazar⁽⁵⁹⁾. Bu dönemde Urartu Anadolu'dan Kiber Geçidi ve Hazar kapısıyla güneydoğu ve Orta Asya'ya giden kervan yolunu kontrol altına almıştır⁽⁶⁰⁾. Bu devirde Urartular doğularında bulunan Manna kavmi ile temasa geldiler. Assurluların Mannalar Ülkesini ele geçirmek için mücadele ettiklerini Urmiye Gölü'nün güneyinde Taştepe'de bulunan Menua'ya ait kitabe ispatlamaktadır. Assur baskısının kalkmasından faydalanan Menua fetih hareketlerine başlamış hakimiyetini Fırat Nehri'ne kadar yaymıştı.

Bununla beraber Urartular Fırat Nehri'ni de tabii bir sınır olarak kabul etmeyerek nehrin batısında bulunan Geç Hitit Krallıklarından Malatya Krallığı'nı vergi vermek zorunda bıraktılar⁽⁶¹⁾. Assur tehditlerine karşı Yukarı Mezopotamya

58 B. B. Piotrovskii, UKVA, 5

59 A. H. Sayce-D. Litt., CAH III (1970), 174

60 M. Chahin, KA, 64 ; S. Smith, CAH III (1970), 28

61 V. Sevin, "Urartular'a Ait Dünyanın En Eski Karayolu", An. Ar. XI (1989), 49

Bölgesi'ndeki halklarla birleşmelerinin zorunlu olmasından dolayı bunlarla akrabalık tesis edildi⁽⁶²⁾. Menua Palu kitabesinde, Şebeteria, Huzana ve Şupa(ni) şehirlerini ele geçirdiğini, Hate Ülkesi'ne kadar gittiğini, bu ülkede bulunan Meliteialhe şehri kralı Suliehuali'yi vergi vermek şartıyla bağışladığını anlatmaktadır:

"Hal-di'nin isteğiyle İşpuini'nin oğlu Menua savaş için ilerlemişti. O Şupani, Husana ve Şebeteria'yı aldı. Katina Ülkesi'ni kuşatmayla kazandı. Bu steli Şebeteria'da Hal-di'nin onuruna dikti. O Şebeteria'da Hal-di'ye bir tapınak inşa etti. Sulle alındı, Malatya halkının kralı haracını arz etti. Büyük Hal-di, İşpuini'nin oğlu Menua, kudretli kral, büyük kral, Biaina kralı, Tuşpa şehrinin prensi Menua şöyle der: Her kim bu yazıtta zarar verirse, onu devirirse, onu yok ederse tanrılarım Hal-di, Teişeba ve Şivini onların güneşinin ışığını söndürsün."⁽⁶³⁾

Palu kitabesinden de anlaşıldığı gibi Urartuların Melitealhe dedikleri krallık, Suluhuali döneminde M.Ö. 804 yılına doğru Urartu Krallığına bağlanmıştır. Şebeteria'nın bugünkü Palu ile aynı olduğu bilim adamlarınca varılmış ortak bir sonuçtur⁽⁶⁴⁾. Şupani Ülkesi de klasik devrin Sofene'si olmalıdır. Burası da Malatya'nın doğusunda Fırat Nehri'nin doğu yakasında yer almaktaydı. Tiglat-Pileser III'ün bir yazıtında "Şupa Ülkesi'ne uzanan tüm Enzi topraklarını ele geçirdim..." şeklindeki ifadesinden de anlaşılacağı üzere Şupani Ülkesi ile Enzite'nin komşu oldukları anlaşılır⁽⁶⁵⁾.

Melitealhi kenti bu devirde doğrudan Urartu hakimiyetine katılmamış olup, bu kente karşı yapılan askeri seferlerin asıl

62 A. H. Sayce-D. Litt, *CAH III* (1970), 175

63 M. Çahin, *KA*, 65

64 A. Çilingiroğlu, *UKSKİ*, 16 ; V. Sevin, *An. Ar. XI* (1989), 49

65 D. J. Wiseman, "A Fregmantary Inscription of Tiglat-Pileser III from Nimrud", *IRAQ* 14, (1952), 24

amacı burasını vassal kent durumuna getirmektir⁽⁶⁶⁾. Bu şekilde bir uygulama Urartu krallarının sınır siyasetinin sonucudur. Urartu kralları seferler neticesinde mağlup edilen ülke krallarından ağır vergi ve haraç aldıktan sonra yapılan antlaşmalarla bu ülkeler üzerinde belirli bir siyasi güce ulaşmışlardır. Böyle bir siyasetle, Urartu Devleti hem kendi ekonomik menfaatlerini gözetmiş, hem de Kuzey Suriye üzerinde hakim olma amaç ve hayalleri devam eden Assur Devleti ile, sık sık karşı karşıya gelmemiş olacaktır. Ancak gerektiğinde Assur ile savaşı bu vassal ülkelere yardım kuvvetleri gönderilmiştir. Urartu Devleti'nin Fırat Havzasına sefer düzenlemelerinin sebebi ekonomik olmalıdır. Bölgenin coğrafi konumu izah edilirken de belirtildiği gibi, Kuzey Suriye'den gelen ve Anadolu'nun içlerine giden yolların buradan geçmekte olması, ayrıca Ergani ve Darendede bulunan madenleri ele geçirmek istekleri bu seferlerin temel sebebidir.

Yeni fetihlerle kazanılan toprakların da devlete katılması ile genişleyen memleket toprakları iyi bir idari teşkilatlanmayı gerektirmiş, bunun sonucunda ülke vilayetlere bölünerek valiler tarafından idare edilmiştir⁽⁶⁷⁾. Böylece eyalet sistemi geliştirilmiş oluyordu⁽⁶⁸⁾. Kalıntıları günümüze kadar gelen askeri ve idari açıdan önemli noktalarda kaleler inşa edilerek emniyet sağlanmıştır. Ayrıca bu kaleler yol şebekeleriyle de birbirlerine bağlanarak birer idare, kültür ve ticaret merkezleri haline getirilmiştir. Bununla beraber başarılı seferler neticesinde elde edilen iktisadi imkanlar da, iyi kullanılarak ülkenin kalkınmasına ve inşasına gayret edilmiştir. Bugün Şamram suyu diye bilinen ve hala kullanılan 51 km. uzunluğundaki Menua Kanalı o dönemde inşa edilmiştir. Bunun inşasını üzerindeki yazıtta Menua şöyle ifade eder:

66 A. Çilingiroğlu, UKSKİ, 16 vd.

67 A. Erzen, DAU, 30

68 B. B. Piotrovski, Urartu, 65

"Tanrı Haldi'nin isteğiyle İşpuini'nin oğlu Menua bu kanalı inşa etti. Bu kanalın adı Menua kanalıdır. Menua, büyük, güçlü kral, Biaina kralı, Tuşpa şehrinin prensi, Menua, heybetli Haldi adına şöyle der: Her kim bu yazıtta zarar verirse, kim devirirse ve her kim kendi isteğiyle veya başkalarının adına öyle şeyler yaparsa Menua onları büyük tanrı Haldi, Teişeba ve güneş tanrısı Şivini'nin gazabına karşı uyarır."⁽⁶⁹⁾

3- ARGİŞTİ I DÖNEMİ

Menua'dan sonra tahta geçen oğlu Argiştı I (M.Ö. 790-765) döneminde Urartu'nun gücü daha da arttı. Van'da bulunan yazılı belgelerde onun faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz:

"Minni Ülkesi ve Etius Ülkesi'ni bana bağışlayan kudretli güçlere dua ettim. Minni Ülkesi'ne gelince nüfusunu alıp götürdüm. Şehirlerini yaktım. Mallarını yağmaladım. Erkek ve kadınlarını ele geçirdim. Erkek ve kız çocuklarını alıp götürdüm. Binlerce adamlarını savaş esirlerini öldürdüm. Koyunlarını öküzlerini develerini ve atlarını alıp götürdüm. Assur topraklarından ayrıldığımda Algas Ülkesi'nde 6471 adamını öldürdüm. Bir kısmını da canlı katlettim. Aynı zamanda 286 at, 2251 öküz ve 8205 koyununu aldım. Minni Ülkesi'ni ve Minni'ye doğru diğer ülkeleri Menua'nın oğlu Argiştı'nin ailesine hediye olarak veren Haldi'ye ve kudretli güçlere dua ettim. Argiştı'nin oğlunun satraplığı olarak Minni Ülkesi'ni tesis ettim"⁽⁷⁰⁾.

"Bias, Khusas ve Didis bu üç memleketin halkını yağmaladım. Askerlerini yaktım. 15181 çocuğu, 2734 erkeği, 10304 kadını, 4426 atını 10478 öküzünü, 73500 koyununu alıp götürdüm. İki

69 M. Chahin, KA, 66 vd.

70 M. Chahin, KA, 72

kralın halkını mahvettim. Yönetici ve kanun koyucularını tayin ettim. Diaves (Diauehi) kralını ve oğlunu alıp götürdüm. Adını değiştirdim. (Böylece kimliği silinmiş oldu) Ve o Argiştî'ye 41 maneh altın, 37 maneh gümüş, 1000 maneh bronz, 1000 savaş malzemesi, 300 öküz ve 1000 koyunu getirdi ve o benim kanunlarımı aldı. Diaves Kralı'nın ülkesinde ona savaş malzemesi, koyun, öküz, bronz ve altın vergi ile tribut olarak yükledim⁽⁷¹⁾."

Assur Devleti'nin Urartu Devleti'ni Malatya bölgesinden çıkarma girişimleri tamamen başarısızlığa uğradı. Urartu Devleti ise bu devirde batıda Malatya ve diğer Hatti Ülkeleri ile savaşmaktaydı. Urartu'nun batıya yaptığı bu sefer Tuşpa kalesindeki "Horhor kaya yazıtı" olarak bilinen yazıtta anlatılır:

"Tanrı Haldi sefere çıktı. Hate Ülkesi'ni ele geçirdi. Kral Hilaruda'nın ülkesini ele geçirdi ve Argiştî'nin önünde onları yenilgiye uğrattı... Hate Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Niriba ülkesi'nin vadilerini ele geçirdim... Tanrı Haldi'nin gücüyle Hate Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tuatehi kabilelerinin ülkesini başısladım. Melita Kentinin Piteria Kentine dek gittim."⁽⁷²⁾

Yazıttan anlaşıldığı gibi Argiştî önce Kaşiyari Dağları arasından geçerek Niribia (Nirib)'ya varıp Kuzey Suriye'deki Hate Ülkesi'ne gitmiştir. Daha sonra Argiştî Fırat Nehri'ni geçerek Malatya Kralı Hilaruvanda'ya karşı bir sefer yapmıştır. Urartu Ordusu Malatya'dan sonra dönüşte doğuya yönelmiş ve Diyarbakır'ın kuzeyinde olması muhtemel olan Piteria Şehri'ne ulaşmıştır. Argiştî I'in kayıtlarında Hitit Ülkesi'nden ve Şupani'den göç ettirilen 6600 savaşçının Transkafkasya'da mecburi iskana tabi tutuldukları bildirilmektedir. Bu kayıtlar-

71 M. Chahin, KA, 73

72 G. A. Melikişvili, UKN, 127 ; A. Çilingiroğlu, UKSKİ, 103

dan anlaşılacağı gibi Urartu Devleti M.Ö. VIII.yy'ın ilk yarısında Hate ve Malatya Ülkesi'nin yanısıra Yukarı Dicle Vadisi'nin de kontrolünü büyük ölçüde ele geçirmişti.

Assur Kralı Assurnasirpal II'nin yazıtlarında da Nirib Ülkesi'nden bahsedilir⁽⁷³⁾. Bu Nirib Ülkesi ile Niribia'nın aynı yer olması muhtemeldir. Assurnasirpal Nirib'in Kaşiyari dağlarının ortasında yer aldığını söylemektedir⁽⁷⁴⁾. Argiştî I'in seferlerinin çoğu doğu ve güneydoğu ülkelerine karşı olmuştur. Transkafkasya içlerine kadar seferler yapan Argiştî I uzun süre Manna'lara karşı da seferler yapmışsa da bu kavmin topraklarını kesin olarak devletine katamadığı anlaşılıyor.

Tuşpa'da Argiştî I mezar anıtının cephesindeki kaya kitabesinden kralın babasının genişleme siyasetini Ağrı Ovası'nın kolonize edilmesiyle geliştirdiği görülür. Bu dönemde Aras Nehri'nin kuzeyinde Erebus (Arin-Bert) ve Argiştihinili (Armavir) gibi büyük şehirlerin kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu suretle Urartu merkezi hükümeti, bu ülkenin iktisadi bakımdan sömürülmesini planlamakla beraber ileride Transkafkasya'da yapacağı fetihler için sağlam askeri üsler temin etmiş oluyordu.

Bu dönemde Urartular ile Assurlular arasında da mücadeleler olmuştur. Assur Kralı Salmanassar IV, tahta geçtiğinde Urartu Devleti'nin güneyine seferler yaptığından bahseder. 781 yılından 774'e kadar Assur seferleri Urartu Devletine karşı yapılmıştır⁽⁷⁵⁾. Salmanassar IV'ün 774 yılındaki Urartu üzerine son seferi de başarısızlıkla sonuçlandı. Assur Devleti askeri emniyeti açısından çok önemli toprakları kaybetti. Doğuda Kırurri Bölgesi, kuzeyde Tushkan ve güneydoğuda Zamua gibi çok önemli bölgeler Argiştî'nin eline geçti. Argiştî I de Assur-

73 D. D. Luckenbill, ARAB I, 445, 446, 447

74 D. D. Luckinbell, ARAB I, 447 ; S. Ağalıdağ, En Eski Çağlardan Bizans Dönemine Kadar Malatya Tarihi, Konya 1988, (Basılmamış Doktora Tezi), 196

75 S. Smith, CAH III (1970), 29

lulara karşı kazandığı muhtelif zaferlerini gururla anlatmaktadır⁽⁷⁶⁾. Dehuk'da bulunmuş bir yazıt parçasında da işaret edildiği gibi Argiştî Nineveh'i geçerek, Assur topraklarının içlerine girmiş olabilir. Argiştî saltanatının beşinci yılında Assur şehirlerini ilhak ettiğini ve saltanatının altıncı yılında da Assur ordusunu esaret altına aldığını iddia eder⁽⁷⁷⁾. Savaşlar genelde Kuzeydoğu İran sınırında olmuş, Assur Devleti'nin merkezi bölgesiyle temas gelinmemiştir. Ancak Assura bağlı olan bu bölgelerde Argiştî I'in kazanmış olduğu zaferler Assur Devleti'nin bu sıralarda zayıflamış olduğunun açık bir delilidir. Ayrıca Urartu Devleti'nin artan gücü bölgedeki kabilelerin Assur'a karşı Urartu ile beraber olmasını sağlamış, siyasal ve askeri yönden Assur Devleti ikinci plana düşmüştü. Bölgedeki önemli ticaret yollarını da hakimiyeti altına almasıyla Assur ordusunun temel ihtiyaçlarının kaynağı Urartu Krallığı'nın denetimi altına girmişti⁽⁷⁸⁾.

4- SARDURİ II DÖNEMİ

Argiştî dönemindeki yoğun gayretlerle kuzeyden ve doğudan gelebilecek saldırılar ortadan kaldırılmıştı. Argiştî'nin oğlu ve halefi Sarduri II Urartu tahtına geçtiği zaman krallık en muhteşem günlerini yaşamaktaydı. Onun döneminde Assur Devleti'nin eski gücünü kaybetmiş olması Urartuların Ön Asya dünyasının en güçlü devleti haline getirmiştir⁽⁷⁹⁾. Kuzeyde Gökçe Göl çevresinde yaşayan kabilelerin Urartu'ya karşı birleşerek bir tehlike oluşturmaları Argiştî'nin aldığı önlemler ile giderilmiş ve Gökçe Göl bölgesi Urartu'nun bir eyaleti durumuna getirilmişti. Doğuda ise hergün biraz daha örgütlenen Medler,

76 S. Smith, *CAH III* (1970), 30

77 M. Chahin, *KA*, 72

78 A. Çilingiroğlu, *UKSKİ*, 19

79 M. T. Tarhan, *An Ar. IX* (1983), 295-310

M.Ö. VIII.yy.ın ilk yarısında yani, bu dönemde Urartu için büyük bir tehlike değildi. Med Ülkesi ile Urartu Devleti arasında kalan Mana Ülkesi'nin tamamıyla Urartu hakimiyetinde oluşu bu tehlikeyi şimdilik önlemişti. Bölgedeki Urartu gücünün etkinliği buradaki kabilelerin Assur'a karşı Urartu'nun yanında yer almalarını sağlamıştır. Böylece Assur Devleti hem siyasi hem de askeri yönden zayıflamıştı. Assur Devleti'nde isyanlar vardı. Memleketin eski başkenti Assur diğer şehirlerle birlikte Nineveh'ten kopmuş, sivil kargaşa hala zaman zaman burada devam ediyordu. Sarduri'nin Assur Kralı Assur-Nirari'ye karşı zaferler kazandığını görüyoruz. Böylece Sarduri güçlerini toparlayarak Kuzey Suriye Bölgesi'nin üstün gücü haline geldi⁽⁸⁰⁾.

Kuzeyde Daiaeni (Diauehi) Urartu topraklarına katılmış⁽⁸¹⁾, Transkafkasya'da Gökçe Göl civarındaki topraklar Sarduri II tarafından ilhak edilmiş ve Urartu orduları Kulha Ülkesi'ne kadar ilerlemişlerdir. Urartu Devleti'nin ele geçen en doğudaki kitabesi Gökçe Göl'ün güneydoğusunda bulunmuştur⁽⁸²⁾.

Batıda kral Kuştaspi idaresinde olan Kommagene mağlup edilerek, vergi vermek zorunda bırakıldı⁽⁸³⁾. Sarduri II bundan sonra Malatya kralı Hilaruvanda'ya karşı harekete geçti. Urartu Devleti'nin en batıda bulunan İzoli Urartu Kitabesi Sarduri II'nin Hilaruvanda'ya karşı kazandığı zaferi bildirmektedir⁽⁸⁴⁾. Van'da bulunan diğer bir yazıt (Sarp Pagos) da bu seferle ilgili bilgiler verilmektedir⁽⁸⁵⁾. Van yazıtında

80 A. H. Sayce-D. Litt, *CAH III* (1970), 176

81 A. Çilingiroğlu, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi Umudum Tepe", *An. Ar. VIII*, 1980, 251

82 A. Erzen, *DAU*, 32

83 A. Çilingiroğlu, *UKSKİ*, 21

84 F. W. König, *HChI*, 57 ; G. A. Melikişvili, *UKN*, 158 ; M. Kalaç, "Kömürhan Urartu Kitabesi", *Belleten XX/79* (1956), 349-350 ; S. Ağaldağ, *Malatya Tarihi*, 196 vd.

85 G. A. Melikişvili, *UKN*, 156

Melitealhi'ye düzenlenen seferin kralın tahta geçişinden hemen sonra anlatılması, Sarduri'nin ilk iş olarak bu bölgeyi emniyet altına almayı düşündüğünü gösteriyor. Sarduri II'nin Melitealhi seferi 762/761 tarihinde yapılmış olmalıdır. Urartu'nun zaferiyle son bulmuş bu seferin neticesinde Sardur II'nin bu topraklara zaferini anlatan bir yazıt bırakması önemlidir.

İzoli Yazıtı'nda bahsedilen nehirin Fırat olduğu kabul edilirse, Urartu askerlerinin bu nehri geçtiği sadece burada belgelenmektedir ki, son yıllarda Aşağı Fırat Havzası'nda yapılan kazılarda da Urartuların bu bölgede yaşamış olduklarını gösteren emarelere rastlanılmıştır⁽⁸⁶⁾. Urartu gücünün Fırat'ın batı yakasına geçmesi ve Melitealhi Krallığı'nı hakimiyeti altına alması Akdeniz'e açılmasında önemli bir adım olmuştur. Yunanistan ve İtalya gibi Akdeniz ülkelerinde bulunan Urartu eserleri bu başarının bir neticesidir.

Melitealhi'yi hakimiyeti altına alan Sarduri II bundan sonra faaliyetlerini daha güneye kaydırды. Melitealhi'nin güneyinde bulunan Kumahalhi (Kummuhu) Ülkesi Urartu Devleti'nin batı politikası sebebiyle önemli bir yer tutuyordu. Kumahalhi'nin Assur Devleti'nin kuzeybatı sınırına yakınlığı ve güçlü Kargamış Krallığı'na komşu olması gibi tehlikeli şartlar bile Sarduri II'nin batıya hakim olma düşüncesinin önüne geçememiştir. Çünkü Urartu Devleti Akdeniz'den yapacağı ihracatı gerçekleştirmek ve bu bölgede yıllardır Assur'a taşınan ham maddeyi durdurup kendisi için kullanmak istiyorsa, Kumahalhi ve çevresindeki güçlere hakim olmak zorunda idi. Bu amaç doğrultusunda M.Ö. 745 yılında Sarduri II ordusunu Kumahalhi üzerine yöneltti. Bu konu Urartu kaynaklarında şöyle anlatılır:

"...Sarduri der ki: Kumahalhi Ülkesi Kralı Kuştaşpili bağımsızdı, tek bir Urartu Kralı bile oraya gitmemişti...

86 Ö. Bilgi, "Köşkerbaba Höyük Kazısı 1980 Yılı Sonuçları", III. KST, Ankara 1981, 83-84

Kumahalhi Ülkesine karşı sefere çıktım. Tahkim edilmiş krali kent Hita'yı savaşıla aldım. Göller bölgesindeki krali kent Halpa'yı ele geçirdim. Kuştaspili bana geldi ve ayaklarına kapandı. O'nu ayağa kaldırdım. Bana vergi olarak 40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 2000 bakır kalkan, 1535 bakır kazan verdi..."⁽⁸⁷⁾

Kumahalhi Ülkesi Kralı Kuştaspili'de mağlup edilmiş ancak başışlanarak Hilaruda gibi yapılan antlaşma sonucunda egemenlik altına alınmıştır⁽⁸⁸⁾. Ele geçirdiği ülkeler üzerindeki haki-miyetini askeri güç kullanma yerine antlaşmalarla sağlaması Sarduri II'nin siyasal bir başarısıdır. Sonraki yıllarda Urartu Devleti ile Assur Devleti arasındaki savaşlarda bu vassal kralların, Urartu Devleti'nin yanında yer aldıkları görülecek-tir ki bu da Sarduri II'nin siyasi başarısının neticesidir.

Sarduri II döneminde Kuzey Suriye Devletlerinden Kue, Gurgum, Samal, Unki ve Kargamış Urartu Devleti'nin hakimiyetine girmişti. Böylece Anadolu'nun maden trafiğini de eline geçir-mişti. Assur Devleti'nin batı ile irtibatının kesilmesinin acı ve kaçınılmaz sonucu Assur Devleti, Arbakha ve Guzana şe-hirlerini isyana sevketti. Assur Devleti'nin VIII. yy'ın ilk yarısındaki başarısızlıklarının sebebi daha çok kraliyet mensuplarının zaafiyetine bağlanmalıdır. Menua, Argışti I ve Sardur II dönemlerinde Urartu Devleti'nin Assur Devleti'ne karşı büyük bir üstünlüğü söz konusudur. Kuzey Suriye Şehir Devletleri üzerindeki Assur kontrolünün zaafiyeti de Adad-Ninari ve diğer Assur Krallarının basiretsizliğinin emaresi-dir⁽⁸⁹⁾.

Urartu Devleti'nin en parlak dönemi olan Sarduri II zamanı, Assur tahtına Tiglath-Pileser III'ün (745) geçmesiyle gerile-

87 G. A. Melikişvili, UKN, 155

88 A. Çilingiroğlu, UKSKİ, 21

89 S. Simith, CAH III (1970), 31

meye başlamıştır⁽⁹⁰⁾. Bu kral başa geçer geçmez kuzey sınırındaki Urartu tesirini geri çevirmek için planlı bir şekilde bir dizi seferlere başladı. Sarduri'nin Assurla görüşme talebi karşılıksız kaldığı gibi bunu Urartu Devleti üzerine yapılan seferler takib etti. Tiglat-Pileser III saltanatının ilk iki yılında güney sınırındaki Aramilere ve Parsua'daki güçlere karşı başarı kazanmıştır. M.Ö. 744 yılından sonrada Kuzey Suriye'deki Arpad'a saldırılara başladı. Bunun üzerine Sarduri II vassalları durumunda olan Arpad'lı Mati-ilu, Melid'li Sulumal, Gurgum'lu Tarhulara, Kummuhu'lu Kuştaşpili ile birleşerek ortak düşmana karşı hazırlık yaparlar⁽⁹¹⁾. Assur kayıtlarında oluşturulmuş olan bu ortak gücün Halpa kenti yakınında Assur kralı tarafından bozguna uğratıldığı bildirilmektedir⁽⁹²⁾.

Tiglat-Pileser III'ün (M.Ö. 744-727) kayıtlarında Sarduri II ve Urartu Devleti ile ilgili bilgiler mevcuttur:

"Saltanatımın üçüncü yılında . . . ile Mati-ilu ...Melid'li Sulumal, Gurgum'lu Tarhulara, Kummuhu'lu Kustashpili ve bütün güçleriyle Urartu'lu Sarduri bana karşı ayaklandı. Tanrım Assur'un verdiği güçle onlarla savaştım. Onların çoğunu öldürdüm. Dağların yarlarını ve vadileri onların cesetleriyle doldurdum. Savaş arabalarını... ve çok sayıda... Sarduri ve katillerden alıp götürdüm. 72950 kişiyi şahsi eşyalarıyla birlikte kendi ellerimle yakaladım. Sarduri'nin hayatını başısladım, gece kaçtı ve hiç görülmedi...."⁽⁹³⁾.

"Urartu'lu Sarduri bana karşı ayaklandı. Kummuhi (Com-magene) bölgesi Kiston ve Halpi'de onu yendim. Onun bütün ordugahlarını aldım. Silahlarımın hiddetinden korktu ve

90 H. Metzger, *Anatolia II* (1971), 13 ; S.Ağaldağ, *Malatya Tarihi*, 208

91 V. Sevin, *Yeni Assur Sanatı I*, Ankara 1991, 11 ; V. Sevin, *An. Ar. XI* (1989), 49 vd.

92 A. Erzen, *DAU*, 34

93 D. D. Luckinbell, *ARAB I*, 769

hayatını kurtarmak için yalnız kaçtı. Turushpa Şehri'nde yolunu kestim. Şehrinin kapısının önünde birçok askerini kılıçtan geçirdim ve krali heykelimi yaptım. Geniş Urartu topraklarının üst hududundan alt hududuna 80 beru⁽⁹⁴⁾ mesafeyi muzafferce yürüdüm. Ulluba Ülkesi'nin tamamı Kashtirru şehirleri Parisu, Tashuha, Mantupa, Sardaurri, Galananal, şehirleriyle beraber Sikibsa, Assurdai, Babutta, Lusia, Bisia ve Nal dağı arkasındaki Urartu kalelerini Asur hududu içerisine getirdim. Ulluba'da Asur-ikisha diye adlandırılan bir şehir inşa ettim. Valiliğimi yükledim. Enu şehirlerini, Sossu, Lubdu, Lukia, Shimirra, Ushurnu, Uzurra, Auigash, Ubula, Birdashu'yu vilayetlerime kattım. Kuta şehirleri Urra, Arana, Taba, Uallia, Fırat Nehri'nin yukarısını, Kummuhi hududu, Kilissa, Ezieda, Diuabli, Abbisa, Harbisinna, Tasa, Enzi, Anganu, Benzu, Urartu kaleleri, Kallania ve nehrini ele geçirdim ve Assur hududuna getirdim. Turtan vilayetleri ve Nairi vilayetlerini onlara kattım."⁽⁹⁵⁾

"Urartu'lu Sarduri bana karşı isyan etti ve Agusı'nın oğlu Matti-ılu ile işbirliği yaptı. Kishtan ve Halpi arasında Kummuhu Bölgesi'nde onu yendim. Tüm ordugahlarını elinden aldım. Silahlarımın görkeminden korktu. Bir kırsırağa binerek kaçıp hayatını kurtardı. Bozkır bir dağ olan Sibak dağına kaçtı. Urartu'lu Sarduri'yi Turushpa Şehri'ne hapsettim. Adamlarının çoğunu şehrinin kapısının önünde öldürdüm. Krali heykelimi yaptım ve Turushpa önlerine yerleştirdim. 60 beruluk kuzeyden güneye geniş Urartu topraklarının içine muzafferce ilerledim ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadım."⁽⁹⁶⁾

Görüldüğü gibi Tiglat-Pileser III, Assur'a bağlı olan şehir devletlerindeki huzursuzluğun sebebinin Urartu Devleti olduğunu anlayınca, meseleyi halletmek için saltanatının onuncu yılında Urartu Devleti'nin başkenti Tuşpa Şehri'ne sefer yapmıştı. Bu

94 Bir beru, iki saatlik yürüyüşle alınan mesafedir.

95 D. D. Luckinbell, ARAB I, 785

96 D. D. Luckinbell, ARAB I, 813 ; D. Frankel, AKU, 12

sefer neticesinde Tuşpa Kalesi tamamen tahrip edilmişti⁽⁹⁷⁾.

Assur ordusunun bu galibiyeti neticesinde Kuzey Suriye Bölgesi'ndeki Urartu Devleti'ne vassal krallar Assur'a vergi ve haraç vermek zorunda kalırlar. Böylece bölgede Urartu Devleti'nin hakimiyeti de son bulmuş olur. Bu krallar arasında Samal Kralı Panammu I'in de olduğu ileri sürülmüştür. Mezopotamya'dan gelip Kuzey Suriye üzerinden Anadolu'nun içlerine giden önemli bir ticaret yolunun Samal'dan geçerek Karatepe'ye ve müteakiben Kilikya'ya vardığı göz önüne alındığında her iki devletin bu bölge için verdiği mücadelenin öneminin anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

5- RUSA I DÖNEMİ

Urartu Kralı Sarduri II'nin Assur ordusu tarafından mağlubiyete uğratılmasıyla Urartu tahtına Argiştı oğlu Rusa I (735-714/3) geçmiştir. Rusa I'e ait ele geçen az sayıdaki yazıtta Kuzey Suriye ve Assurla ilgili bilgilere rastlanmaz. Bu belgeler daha çok Urartu'nun kuzeydoğu ve güneydoğu bölgelerine yapılan seferlerle ilgili bilgiler verir. Bugün Irak topraklarında bulunan Topzava'da ele geçen kitabe, önemli bir merkez olan ve prens Urzana tarafından idare edilen Muşaşir'in yeniden Urartu hakimiyetine girdiği ve Assur'a karşı müstahkem bir mevki olarak kullanıldığını göstermektedir:

"Ardini'nin hükümdarı olarak Urzana'yı tesis ettim. Ardini krallarının yüce tahtına onu oturttum ve Urzana'yı ellerimle korudum. O bana tapınağa giden yolu gösterdi. Onbeş gün kurban sundum. Kendi varlığım ve tanrılarım huzurunda Urzana ve adamlarından bana bağlılık yemini aldım. Urzana askerlerini ve savaş arabalarının hepsini bana verdi. Tanrım Haldi'ye itaatle Assur'un dağlarına gittim. Assur Mezopotamyası'nın merkezinde

97 J. M. Birmingham, *The Overland Route Across Anatolia in the Eight and Seventh Centuries B.C.* AS XI (1961), 192 ; F. Kinal, *EAT*, 254

Akad Lullu Ülkesi'nin içinde Haldi'nin düşmanı Assur'un adamlarınının büyük bir kısmını katlettim."⁽⁹⁸⁾

Rusa I döneminde Transkafkasya'da Gökçe Göl çevresinde seferler yapılarak bölge hakimiyet altına alındı. Güneydoğuda Manna'lardan Urmiye Gölü'nün bütün doğu sahilini alarak bugünkü Tebriz'le birlikte İran Azerbaycan'ının tamamını Urartu hakimiyetine geçirdi⁽⁹⁹⁾. Ordusu için gerekli olan atları buradan temin etmiştir.

Rusa I dış siyasette babası Sarduri II'yi takip etmiştir. Anadolu'daki Tabal Kralı Ambaris ve Muşki Kralı Mita ile ittifak yapmıştır⁽¹⁰⁰⁾. Assur kayıtları Sargon II döneminde Kuzey Suriye krallıkları üzerine hemen hemen her yıl seferler düzenlendiğini göstermektedir ki, bu seferler Urartu krallarınının bölgedeki etkinliklerinin varlığına dikkat çeker.

Assur'un güçlü kralı Sargon II, (M.Ö. 721-705), Tiglat-Pileser'in politikasını takip ederek önce batıya yönelmiş Filistin'e kadar olan toprakları Assur hakimiyetine almış, daha sonra doğuya yönelerek meşhur 8. seferine (M.Ö. 714) başlamıştır.

Bu dönemde doğuda Medler, Assur Devleti için büyük bir tehlike idi. Sargon'un saltanatının üçüncü yılında Mannea şehirleri olan Shuandahul ve Duddukka'nın Mannean Kralı İanzu'ya karşı savaş planladıklarını görüyoruz⁽¹⁰¹⁾. Urartu'lu Rusa'nın müttefiki olan Zikurtu'lu Metatti bu şehirleri Assur'a karşı savunmuştur. İanzu'nun Sargon'dan yardım talebiyle Assur Devleti bölgeye bir ordu gönderdi. Ayaklanan şehirler ele geçirildi. Sukka, Bala ve Abitikna halklarının da Urartu'dan yardım istemesine sebep oldu. M.Ö 716 yılında Zikirtu'lu Metatti ve Rusa Manneanlar arasında ikinci bir isyanı körük-

98 M. Chahin, KA, 84

99 A. Erzen, DAU, 35

100 D. D. Luckinbell, ARAB II, 10 ; A. Çilingiroğlu, UKSKİ, 24

101 D. D. Luckinbell, ARAB II, 6

lediler:

"Altıncı saltanat yılım içinde Armenia'lı Ursa, ... Zikurtu'lu Mitatti Mannean Ülkesi'nin valilerini... Sargon'a ve onların efendisinin oğlu Aza'yla onları düşman yaptı... Dik bir dağ olan Uauash Dağından Manneanlıları yok etmeye başladı ve onların efendisi Aza'nın cesedini dağdan aşağı attı. Efendim Assur'un Mannean Ülkesi'ndeki gücünün intikamını almak ve Assur kanunlarının gücünü yeniden tesis etmek için tanrılara yalvardım ve onların Aza'nın cesedini attığı dağda Uauash dağında Bağdattu'yu kamçılattım ve onu Manneanlara teşhir ettim. Kardeşi Ulusunu'yu büyük tahta oturttum. Manneanın tamamını ona köle yaptım. (Mannean'lı Ulusunu) ... Armenia'lı Ursa'nın güvenini aldı. Bu sebeple Karalla Ülkesi'ndeki Assur-li'u ve Allabria Ülkesi'ndeki Itti bana karşı ayaklandılar ve Assur boyunduruğundakileri yardıma çağırdılar. Kalbim öfke içinde ülkelerini çekirgeler gibi istila ettim. Mannealıların başkenti İzurtu'yu ateşle yaktım, Zibia ve Armaid şehirlerini zaptettim. Mannean'lı Ullusunu ve ülkesinin hepsi biraraya toplanıp bir adam seçtiler ve ayaklarıma gönderdiler. Onlara aman verdim."⁽¹⁰²⁾

Assur kayıtlarına göre Aza ölünce, kardeşi Ullusunu'nun idareyi ele almasında Sargon'un büyük yardımı vardır. Ancak Ullusunu kısa bir süre sonra Rusa ile birleşir. Assur kayıtlarına göre Allabia ve Itti Ülkeleri de, Rusa ile yandaş olarak Urartu'nun vassalları haline geldiler⁽¹⁰³⁾. Assur bu olaya tepki göstererek İzurtu, Zibia ve Armaid şehirlerini yakıp yıktıysa da onlara merhamet etti ve Ullusunu'yu affederek onu tekrar tahtına yerleştirdi. Fakat ertesi yıl (M.Ö. 715) Ullusunu'nun yirmiiki şehrine Rusa tarafından el koyuldu. Sargon saltanatının yedinci yılında bu yirmiiki kaleyi zaptede-

102 D. D. Luckinbell, *ARAB II*, 10

103 A. Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *An Ar IV-V (1976-1977)*, 236 vd.

rek tekrar Assur sınırlarına kattığını bildirir:

"Yedinci saltanat yılım içinde Armenialı Rusa Mannean Ülkesi'ndeki Ullusunu'ya karşı düşmanca tavır takındı. Yirmiiki kalesini ganimet olarak elinden aldı. Mannean valisi Diakku ile Ullusunu'ya karşı şüpheli konuşmalar yaptı ve onun oğlunu esir olarak aldı. Efendim Assur'a el açıp dua ettim ve şu yirmiiki kaleyi kuşattım, zaptettim ve Assur sınıırı içerisine getirdim. Ailesiyle birlikte Diakku'yu yakaladım. Mannean Ülkesi'ndeki karışıklıklara son vererek eski sakin haline getirdim."⁽¹⁰⁴⁾

"Vakitsiz bir zamanda Mannean'daki Iranzu kaderine razı olmadı. İtaatli bir köle gibi boyunduruğumda çalışmaktan sıkıldı ve tahta oturtmuş olduğum Aza'ya karşı oğlu Urartu'lu Ursa'nın kışkırttığı Uishdish, Zikurtu ve Misiandu'lu adamlar ve Mannean'ın büyük reisleri ayaklandılar, düşmanlaştılar ve efendileri Aza'nın cesedini dik bir dağ olan Uaush dağından attılar. Mannean'lı Ullusunu'yu babasının tahtı üzerine oturtular. Urartu'lu Ursa ona güven verdi ve yirmiiki kalesini rüşvet olarak ona verdi. Kalbim öfke içinde Assur süvari birliklerinin askerlerini topladım. Mannean'lı Ullusunu şehrinin sol tarafına yaklaştığımı gördü ve arazisindeki dağın kayalıklarında kayboldu. Başkenti İzurtu'yu güçlü şehirleri İzibia ve Armeid'i zaptettim. Manneanlı Ullusunu'ya verilen yirmiiki kaleyi geri aldım. Urartu'lu Ursa'yı Uaush'un dik yamaçlarında buldum ve kendi elimle yakaladım. Güçlü surlarla çevrili ellibeş şehrini onbir kalesiyle birlikte sekiz eyaletini zaptettim ve onları Assur sınırları içerisine getirdim. Tuaiadu'nun sekiz kalesini Andia'nın Telisuna adlı bir eyaletini zaptettim. Mallarıyla birlikte 4200 kişiyi alıp götürdüm... Nairi Kralı İanzu'nun haracını, başkenti Hubushkia içinde kabul ettim (atlar, sığır ve koyun). Karalla'lı Assurli'u ve Allabra'lı Itti Assur boyunduruğundan çıktı-

lar..."(105).

"Musasir Şehrindeki Urzana, Urartu'lu Ursa'ya güvendi ve Assur Ülkesi'ne tabi olduğunu unuttu. Süvari bölüklerindeki askerlerimle Musasir'i bir çekirge sürüsü gibi kapladım ve o hayatını kurtarmak için şehrinden yalnız kaçtı ve yok oldu. Zafer şenlikleri içinde Muşaşir'e girdim. Karısını, oğullarını, kızlarını, mülkünü, güzelliklerini, sarayının hazinesini, 20170 kişiyi mallarıyla birlikte ve tanrıları Haldia ve Bağbartum'u da yağma olarak saydım. Rusa Tanrı Haldia'nın alıp götürülerek Musasir'in mahvolduğunu duyduğunda, kemerli demir bıçağıyla kendi elleriyle hayatına son verdi. En uzak sınırlarına kadar Urartu'da oturan halka matem getirdim." (106)

Assur Kralı, Nairi Ülkesi kralı İanzu'dan Hubuskia'da vergi aldı. Böylece Sargon doğrudan Urartu üzerine savaş açmıştı. Sargon ilk iş olarak kuzeybatı sınırını güven altına aldı. M. Ö 714 yılının Du-usu ayında Sargon ordusunu topladı ve Kalah'tan bu seferine başlamak üzere hareket etti⁽¹⁰⁷⁾. Yukarı ve Aşağı Zap ırmaklarını geçerek Lullumi Ülkesindeki Kullar dağlarının geçitlerine vardı. Sumbi bölgesinde askerlerini kontrol etti ve Surikas'a ilerledi. Bu esnada Mannean'lı Ullusunu Sargon'un gelişini haber aldı ve korkmaya başladı. Sargon Sinihuni Kentine doğru ilerlerken Ullusunu ve onun asilleri tarafından karşılanır, ayaklarına kapanılır ve kendisine koyun-sığır sürücüleriyle birlikte arabaya koşulmuş atlar haraç olarak sunulur⁽¹⁰⁸⁾. Sargon yürüyüşünü Parsua'ya doğru sürdürür ve bölgedeki güvenliği, düzeni daha da kuvvetlendirir. Bu arada Allabria'lı Bel-apal-iddina'dan Allabria'nın bir bölgesi olan Laruete Ülkesi'nin ırmağı üzerinde yer alan

105 D. D. Luckinbell, ARAB II, 56

106 D. D. Luckinbell, ARAB II, 59

107 F. Kınal, "Sargon'un Urartu Seferi", Askeri Tarih Bülteni, Yıl 7 Sayı 14 Ağustos 1982, Ankara, 63 ; A. Çilingiroğlu, An Ar IV-V (1976-1977), 235

108 M. Chahin, KA, 88

Latase Kalesi yakınında vergi alır. Namri, Sangibuti, Bit Abdani valileri ve Medler, Sargonun kızgınlığından korktukları için ve intikam almasını engellemek için ona vergi ve haraç verdiler. Bu vergileri Parsuas'da aldıktan sonra Assur ordusu Missi'ye hareket etti. Daha sonra Sargon ordusuyla Panziş'e ulaşır. Burada Assur kralı kalenin sur duvarlarını onarır, kaleye erzak ve savaş malzemeleri depolar. Buraya kadar Assur ordusunun ciddi bir karşı koyma ile karşılaşmadığı dikkat çekicidir. Ancak Assur ordusunun Rusa'nın bir vassali durumunda olan Zikurtu'lu Metatti'ye saldırmasıyla savaş başlamıştı. Rusa'nın Metatti'ye yardım edemeyecek kadar uzakta olması vesilesiyle Metatti kaçmak zorunda kaldı.

Metatti ile Urartu ordusu birleşerek Uaus dağında Assur ordusunu durdurmak için bekliyorlardı. Bu alanda meydana gelen ve Assur kayıtlarına göre çok kanlı geçtiği anlaşılan bu savaşta Sargon Urartu karargahını ele geçirir. Rusa savaş arabasını terkederek bir ata binip ordusunun önünden kaçtı. Sargon elde ettiği bu başarıdan moral bularak Urartu üzerine yürüyüşe geçer. Bunda Urartu Ülkesi'nin göçebe kavimler tarafından saldırıya uğramasının da etkisi olsa gerektir. Uskaia⁽¹⁰⁹⁾, Tarui ve Tarmakisa'ya doğru ilerledi. Buradan sonra Ulhu ve Armarili'ye doğru yürür. Sargon Armarili'ye varduktan sonra güneye yönelir. Daha sonra Pagan ve Çavuştepe bölgesine yönelip Hoşap suyu boyunca Uaiais'e varır. Ordusunun büyük bölümünü Kalah'a yolladıktan sonra kendisi Muşaşir'e saldırır. Kirhi Ülkesi'ndeki Yukarı Zap'ı ve sarp dağları büyük güçlüklerle aştıktan sonra Assur kralı büyük bir görkemle Muşaşir'e girdi. Muşaşir yıkıldı ve Urzana'nın karısı oğulları ve kızlarını da içeren 6110 kişi başka ülkelere yollandı. Assur

109 Burası yıllardır Urartu Devleti için at yetiştirilen bölgedir. Uskaia kentinin insanları vahşi atların genç yavrularını yakalayıp bunları yetiştiriyorlardı. Bkz. A. Çilingiroğlu, *An Ar IV-V (1976-1977)*, 243 vd.

kralı Muşaşir'i yağmaladıktan sonra bu seferini tamamlayarak ülkesine döner.

Büyük Zap nehri boyunca ilerleyerek Zagros üzerinden İran yaylasına gelmiştir. Önce Parşua'yı Mannalar Ülkesi'ni ve Rusa'nın müttefiki olan Küçük Med Prenslüklerini itaat altına almıştır. Daha sonra Assur Ülkesine kuzeyden gelebilecek en büyük tehlike olan Urartu Devleti'nin kudretini kırmak ve bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için Rusa I'e karşı sefere başlamıştır.

Uaus Dağı eteğinde Sargon II ile Rusa I arasında meydana gelen bu savaşta Urartular ağır bir yenilgiye uğramıştır. Rusa savaş meydanından ülkesine kaçmak zorunda kalmıştır. Urartuların bu mağlubiyetinde, Kimmerlerin Urartu üzerine yaptıkları akınlar ve savaşların büyük rolü olmalıdır. Çünkü bu dönemde İskitler tarafından sürülen Kimmerler ilk olarak Kafkaslar üzerinden Urartu bölgesi'ne inmişler ve kral Rusa I'i zor durumda bırakmışlardır⁽¹¹⁰⁾. Sargon'un kayıtlarında da belirtildiği gibi Rusa demir bir hançerle intihar etmiştir⁽¹¹¹⁾. Assurlular bu zaferden sonra Ulhu şehrini zaptetmişler, bu şehirle birlikte bütün eyaleti yakıp yıkmışlar, ancak başşehri ele geçirememişlerdir.

Sargon II Assur'a dönüşünde Urartu Devleti'nin doğudaki eyalet merkezi olan Muşaşir şehrini zaptederek burada krallık sarayını ve Haldi tapınağını yağmalayıp pek çok sanat eseri ile tapınaktaki altın ve gümüş adak hediyelerini ve silahları Assur'a götürmüştür⁽¹¹²⁾. Böylece Urartu Devleti'ne en büyük darbe onun müttefiki olan, zengin Muşaşir şehrinin yağmalanma-

110 N. Baydur, Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 1970, 74 ; M. T. Tarhan, Eskiçağ'da Kimmerler Problemi, İstanbul 1972, (Basılmamış Doktora Tezi), 95 vd. ; M. T. Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", I. AST (23-26 Mayıs 1983), Ankara 1984, 113 vd.

111 D. D. Luckinbell, ARAB II, 59

112 A. Çilingiroğlu, An Ar IV-V (1976-1977), 249 ; S. Lloyd, Thames and Hudson, London 1967, 109

sıyla vurulmuştu. Netice itibarıyla Muşasir'in düşmesiyle Urartu Devleti'nin güney hudutlarının emniyeti ortadan kalkmıştır⁽¹¹³⁾.

Fakat yine de Assur Devleti'nin bu seferin mutlak galibi olmadığı görülüyor. Bu zaferden hemen bir yıl sonra Assur Devleti'nin, Urartu Devleti'nin müttefiki durumundaki Tabal ve Muşki topraklarına sefer yapmak zorunluluğu hissettiğini ve Urartu sınırında yeni kaleler inşa ettiğini görüyoruz⁽¹¹⁴⁾.

6- ARGİŞTİ II DÖNEMİ

Rusa I'den sonra Urartu tahtına Argiştı II geçmiştir. Urartu Krallığı, Argiştı II (M.Ö. 714-685) devrinde, M.Ö. VIII.yy'ın ilk yarısındaki gücüyle kıyaslanamayacak derecede zayıflamıştı. Ancak bu durumuna rağmen Urartu Devleti hala, Kuzey Suriye Krallıkları üzerindeki çıkarlarını korumaya çalışıyordu. Ancak askeri seferlerle bunu başaramayacağını anlayınca diplomatik girişimlere başlamışlardır. Kaynaklardan anlaşıldığı gibi Urartu, Muşki ve Tabal ile işbirliğini başarmıştır⁽¹¹⁵⁾. Tabal'lı Ambaris'in Assur'a karşı ayaklanması sert bir şekilde bastırılmıştır.

Bu olayın hemen akabinde M.Ö. 712'de Sargon Urartu ve Muşki sınırları boyunca kaleler yaptırmak zorunda kalmıştır⁽¹¹⁶⁾. Ancak bu kaleler Urartu Devleti'nin bölgedeki krallıkları Assur'a karşı isyana kıskırtmasına engel olamamıştır.

"...Kummuhu Ülkesi'nin Matallumu... O'nu kurtaramayacak olan yandaşı Urartu kralı Argiştı'ye güvenerek yıllık vergisini ve haracını ödemeyi durdurdu..."⁽¹¹⁷⁾.

113 F.Kınal, ATB 14 (1982), 256

114 A. Çilingiroğlu, An Ar IV-V (1976-1977), 251

115 J. M. Birmingham, AS XI (1961), 194

116 A. Çilingiroğlu, UKSKİ, 24

117 J. N. Postgate, "Assyrian Texts and Fragments", IRAQ 35, (1973), 23

Yukarıdaki kayıтта da görüldüğü gibi Kummuhu Ülkesi'nin Assur'a vergi vermeyerek isyan etmesinin sebebi Urartu Devleti'ne güvenmesinden kaynaklanıyor. Ancak bu isyan bastırıldı ve Kummuhu bir Assur eyaleti durumuna getirildi.

Ancak Sargon'un Que eyaleti'nin valisine gönderdiği mektup Urartu Devletinin Que Ülkesi'yle iyi ilişkilerde olduğunu ancak Muşkili Mita'nın Assur'a yaklaştığını gösteriyor:

"Bana söylüyorsun ki, Muşki'li Mita'nın bir habercisi, Urartu'ya elçi gönderen Urikki'nin Ülkesinden 14 Que'liyi bana getirdi. Bu çok güzel bir haber..."⁽¹¹⁸⁾.

Yukarıdaki kayıтта Muşki'li Mita'nın Assur Devleti ile rakip olmaktan vazgeçmesi Sargon için çok sevindirici bir haber olmuştur. Yine Assur kayıtlarından Mita'nın Assur'un üstünlüğünü kabullenerek Sargon'a bağlandığını görmekteyiz⁽¹¹⁹⁾. Bu da Urartu'nun bölgedeki gücünü büyük ölçüde kaybettiğini gösteriyor.

RUSA II DÖNEMİ

Rusa II (M.Ö. 685-645) devri Urartu Devleti'nin canlandığı bir devirdir. Bu dönem Urartu tarihi içerisinde "Rönesans" diye de nitelendirilmiştir⁽¹²⁰⁾. Bu dönemde iktisadi, idari ve kültürel atılımların yanında askeri açıdan da belirli başarılar elde edilmiştir. Urartu Devleti son yarım yüzyılda devamlı mücadele halinde olduğu büyük rakibi Assur ile yaptığı savaşlar ile kuzeyden saldırıya geçen Kimmer kabilelerinin akınları sebebiyle çeşitli bölgelerde çok sayıda toprak ve insan kaybına uğramıştı⁽¹²¹⁾. Ancak bu dönemde ortaya çıkan

118 D. D. Luckinbell, ARAB II, 64

119 D. D. Luckinbell, ARAB II, 43

120 A. Erzen, DAU, 36

121 D. D. Luckinbell, ARAB II, 22 ; M. T. Tarhan, Kimmerler, 99 vd. ; H. Metzger, Anatolia II (1971), 14

İskit tehlikesi Urartu'yu kısa bir huzura kavuşturmuş, Urartu Devleti'nin Assur Devleti ve Kimmerlerle yakınlaşmalarına sebep olmuştur⁽¹²²⁾. Bölgenin genelinde bir huzursuzluk ortamı olmasına rağmen Urartu ve Assur Devletleri arasındaki ilişkiler Rusa II'nin saltanatı süresince barış içinde geçmiştir⁽¹²³⁾. Bununla beraber Assur Devleti'nin, Babil, Judah ve Mısır'da içinde bulunduğu durum Urartu Devleti'nden daha tehlikeli boyutlara ulaşmıştı⁽¹²⁴⁾. Bundan dolayı Assur Devleti kuzey hududunda Urartu Devleti'nin varlığını göçebe kavimlere tercih ederdi.

Sargon II'den sonra Assur kralı Sennacharib devrindeki (M.Ö. 704-681) yazılı belgelerde Urartu ile yapılan herhangi bir savaştan söz edilmemektedir. Assur'un bu dönemde batı politikasına önem verdiği görülmektedir. Assur Devletinin içinde bulunduğu bu buhranı fırsat bilen Rusa II yeni bir iskan ve nüfus politikası uygulamaya başlamıştır. Ekonomik hamleler için gerekli boş toprakları işleyip buna paralel olarak yeni şehirler ile ticari ve askeri merkezler kurabilmek için, yeterli insan gücünü temin amacı güdülüp yeni ve dinç toplumların oluşması zorunlu görülmüş, bunun için gerekli halk kitleleri çeşitli komşu ülkelerden sağlanarak Urartu topraklarına yerleştirilmişlerdir. Yazılı belgeler Manna bölgesinden kadınların Halitu bölgesinden erkeklerin Muşki ve Hate Ülkesinden de yeni halk topluluklarının ne şekilde sağlandığını bildirmektedir.

Rusa II'nin başkenti Toprakkale'ye (Rusahinili)⁽¹²⁵⁾ taşıdığı, Adilcevaz (Kef Kalesi) Kalesi'ni kurduğunu ve İran

122 M. T. Tarhan, *Kimmerler*, 103

123 B. B. Piotrovski, *UKVA*, 12 ; D. Frankel, *AKU*, 17

124 A. T. Olmstead, *HA*, 251

125 Rusa II tarafından Tuşpa'nın yerine başkent yapılan Rusahinili Van'ın kuzeydoğusunda bulunan Toprakkale'de yer alır. 1879-1880 yıllarında İngiliz uzmanlar E. Clayton, H. Rassam, Dr. Reynolds ve 1959-1961'de de Afif Erzen ile Emin Bilgiç tarafından kazısı yönetilmiştir.

Azerbaycanı'ndaki Bastam şehri ile Transkafkasya'nın yeni eyalet başşehri Teişeba'yı kurduğunu görüyoruz. Toprakkale'nin Rusa I tarafından da kurulduğu, bazı bilim adamlarınca ileri sürülmektedir⁽¹²⁶⁾. Bu da kralın ülke çapında bir imar faaliyetine başladığını gösteriyor.

M.Ö. 7.yy'ın başlarında Doğu Anadolu yeni bir kavimler göçüne maruz kalmış, önce Kimmerler⁽¹²⁷⁾, arkasından da İskitler⁽¹²⁸⁾ Doğu Anadolu ve Batı İran bölgelerini istila etmişlerdi. Bu dönemde söz konusu bölgenin batı kısmı Urartularla doğu kısımları ise Mannalar tarafından iskan ediliyordu. Kimmerler önce, Aras Nehri bölgesine hakim olan Urartularla savaşmış ve onları güneye sürdükten sonra, Assur hudutlarını da tehdiye başlamışlardı. Bunu Asarhaddon dönemine ait olan, Kimmerlerin Şupria⁽¹²⁹⁾ kalelerine hücumundan bahseden yazıt da destekler⁽¹³⁰⁾.

Rusa II Assur Devleti'nin dikkatleri başka yönde yoğunlaşmış iken krallığını güçlendirmeye çalışmıştır. Batıya yapılan en son Urartu seferi de yine bu dönemde gerçekleştirilmiştir.

126 J. M. Birmingham, AS XI (1961), 192

127 Kimmerler, Proto-Türkler olarak tanımlanan Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı kolunu oluştururlar. M. Ö. II. bin yıl başlarından M. Ö. VIII. yüzyıla kadar, merkez Kırım olmak üzere Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır. Bu tarihler arasında, güney Rusya Tunç Çağ kültürlerinin taşıyıcıları ve temsilcileri olarak görülürler. Geniş bilgi için Bkz. M. T. Tarhan, I. AST (İstanbul 23-26 Mayıs 1983), Ankara 1984, 109 ; M. T. Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", VIII. T. T. Kong. (11-15 Ekim 1976) I, Ankara 1979, 355 vd.

128 Antik kaynaklardan Diodor'a göre İskitler çok eski zamanlardan beri Aras nehri havzasına yerleşmişlerdir. Strabon'a göre ise İskitler Ponthos'tan gelerek Ermenistan'ın en iyi yerlerini zaptetmişlerdi. Xenophon da skutenoi adlı bir kabileden bahsediyor. Bkz. F. Kınal, EAT, 258 ; Tevrat'ta İskitler'e Aşkenazlar denilir. Assur vesikaları ise onları Aşguzailer olarak isimlendirmektedir. Bkz. E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar), Konya 1989, 103 ; E. Memiş, İskitlerin Tarihi, Konya 1987, 3 vd.

129 Bugün Diyarbakır civarında olmalıdır

130 F. Kınal, EAT, 258

Adilcevaz⁽¹³¹⁾ ve Malazgirt Kaleköy'de⁽¹³²⁾ bulunan Rusa II'ye ait yazıtlar Kral'ın bu seferiyle ilgili bilgiler verir. Bu yazıtlardaki verilerin yetersizliği bu konudaki bilgilerimizin sınırlı olmasına sebep olmuştur. Fakat bu sefer Urartu Devleti'nin Akdenize açılan ticaret yollarından bir türlü vazgeçemediğini gösteriyor⁽¹³³⁾.

Ancak bu sırada Urartu Ülkesi'nin İskit istilasına maruz kaldığı ve bu tehlikenin devleti oldukça uğraştırdığı görülmektedir. Kral, akılcı bir politik manevra ile bu istila tehlikesinden de kurtulmuş ve İskitleri Manna Ülkesi'ne göndermiştir.

İskitlerin Assur hakimiyeti altındaki Manna Ülkesi'ne gönderilmesi ile bir İskit-Manna ittifakı meydana gelmiştir ki bunun neticesinde Assur kralı Assurhaddon'un (M. Ö. 680-669) büyük bir sıkıntıya düştüğü görülür⁽¹³⁴⁾. Bu sıkıntıdan faydalanan Urartu Devleti de kalkınma ve imara hız vermiştir. Ancak kısa süre içinde Assurhaddon İskit-Manna ittifakını bozarak bölgedeki ayaklanmayı M.Ö. 679 yılında bastırdı⁽¹³⁵⁾. Bundan sonra da Assur Krallığı ile İskitler arasında bir yakınlaşma başlamış ve Assurhaddon kızını İskit Kralı Bartatua ile evlendirerek bu yakınlaşmayı kan bağı ile de kuvvetlendirmiştir⁽¹³⁶⁾. Ancak yine bu dönemde Urartu Ülkesinin İskit istilalarına maruz kaldığı görülmektedir. Urartu Kralı Rusa II ustaca bir manevra ile bu istila tehlikesinden kurtulmuştur. Toprakkale'de bulunmuş bir kil tablet üzerindeki şu yazıt Rusa II'nin bu diplomatik başarısını açık bir şekilde ispat etmektedir:

"...Argiştî'nin oğlu Rusa'nın kentinden İşqiyulu kralının

131 G. A. Melikişvili, UKN, 278

132 G. A. Melikişvili, UKN, 279

133 B. B. Piotrovski, Urartu, 130

134 E. Memiş, ETT, 104

135 E. Memiş, İskitler'in Tarihi, 26

136 F. Kınal, EAT, 258 ; E. Memiş, ETT, 104

oğlu Saga-Dumu-Tar'ın Mannai lkesi'ne gittiği yıl..."⁽¹³⁷⁾

Rusa II, bu politikasının başarı kazanmaması ve doğuda gittikçe gelişen Med tehlikesine karşı Assurbanipal ile diplomatik ilişkiler kurmak üzere Arbela'ya elçiler göndermiştir⁽¹³⁸⁾. Bu yakınlaşmanın Medlere karşı yapılmış olduğunu Kyaxeres'in tahta geçmesiyle M. Ö. 650 yıllarından sonra başlayan ve giderek ağırlaşan Med baskısı dolayısıyla anlamak mümkündür.

C- URARTU DEVLETİNİN SON KRALLARI ZAMANINDA ASSUR DEVLETİ İLE OLAN MÜCADELELER

Rusa II'nin ölümüyle Urartu tahtına oğlu Sarduri III (M.Ö. 645-635) geçmiştir. Babasının politikasını takip etmeye ve Assurla iyi geçinmeye çalışmış, bunu gerçekleştirmek için Assurbanipal'e elçiler göndermiştir⁽⁶⁴⁰⁾. Assur Devleti'nden yardım ricasında bulunmuş ve hatta gönüllü olarak Assur yüksek hakimiyetini tanımak istemiştir. Bu olay karşısında Assur Devleti'nin tavrı hakkında bilgi edinemiyoruz. Ancak Rusa II'nin ölümünden sonra Urartu Devleti'nin eski gücünü ve Ön Asya'daki önemini büyük ölçüde kaybettiği görülmektedir.

Urartu Devleti'nin son krallarının kronolojisi hala tartışma konusudur. 1960 yılında Karmir Blur'da yazılı tabletlerin keşfedilmesinden sonra arkeologlar tarafından yapılan kronolojide Sarduri III, Erimena, Rusa III, Sarduri IV yer alır⁽¹³⁹⁾. Ancak Piotrovski'nin kronolojisinde farklılık vardır⁽¹⁴⁰⁾. O, Karmir Blur'da bulunmuş bir mühürdeki yazıtı göz önünde bulundurarak kronolojiyi tespit eder. Bu Rusa'nın oğlu

137 G. A. Melikişvili, UKN, 286

138 A. Erzen, DAU, 38

139 M. Chahin, KA, 107

140 B. B. Piotrovski, The Ancient Civilisation of Urartu, London 1969, 19

Rusa'nın sarayında bulunmuş bir mühürdür. Böylece Rusa III'ün halefi Rusa IV olmalıdır. Ancak mühürde geçen Rusa oğlu Rusa'nın Urartu tahtına geçip geçmediği kesin değildir. Yine Piotrowski Sarduri III'den sonra Sarduri IV'ün geldiğini önerir. Ona göre kronoloji Sarduri III, Sarduri IV, Erimena, Rusa III ve Rusa IV'den oluşur. Afif Erzen'in kronolojisi de Piotrowski'nin kronolojisiyle aynıdır. Ancak Erzen, Rusa IV'ün tahta çıkmış bir kral mı yoksa bir prens mi olduğu konusunda tereddüt etmektedir. Sayce, Sevan Gölü'nün güney kıyısında bir anıtı keşfedilmiş, başka bir Sarduri IV'den bahseder⁽¹⁴¹⁾.

Rusa II'nin ölümünden sonra tahta geçen Urartu Kralları döneminde yazılı belgelerin olmaması dolayısıyla bu dönemdeki siyasi olaylar hakkında çok az bilgi edinebiliyoruz. Ancak Rusa III'ün Toprakkale'de bulunan kalkanlarda adının geçmesi ve özellikle Armavir'de bulunan bir yazıtta Kralın burada bir tahıl ambarı inşa ettirdiğini bildirmesi Urartu Krallığı'nın M.Ö. VII. yy'ın son yılları içinde de imar faaliyetlerine girişebilecek kadar ayakta olduğunu göstermektedir⁽¹⁴²⁾.

Görüldüğü gibi Rusa II'den sonra Urartu Krallığı bir süre daha ayakta kalmakla birlikte eski güç ve önemini büyük ölçüde kaybetmiştir.

Assur ve Urartu'nun devamlı mücadelesi Medler'in kuvvetlenmesine yaramış ve Assur Devleti de bu dönemde oldukça zayıflamış ve her geçen gün büyüyen Med tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır⁽¹⁴³⁾. Med Kralı Keyakser, Babil Kralının da yardımıyla 612 yılında Ninive'ye bir baskın yaparak içinde birikmiş olan kin ve intikam hisleriyle bütün Assur şehirlerini yakmış, yıkmış ve böylece büyük Assur İmparatorluğu bir kaç gün içinde çöküvermiştir⁽¹⁴⁴⁾. Medler ve İskitler arasında bir

141 A. H. Sayce-D. Litt, CAH III (1970), 183

142 A. Erzen, DAU, 39

143 M. T. Tarhan, Kimmerler, 107 ; M. Chahin, KA, 111

144 F. Kinal, EAT, 261

ittifak yapılmış, Ninive'nin düşmesinde İskitlerin de büyük rolü olmuştur⁽¹⁴⁵⁾. Assur Kralı Assurubalit, Ninive'nin düşmesinden sonra Harran'a çekilmiş, M.Ö. 609 tarihine kadar burada bulunmuş ve M.Ö. 605 yılında Kargamış'ın düşmesiyle Assur İmparatorluğu tamamen yıkılmıştır⁽¹⁴⁶⁾.

Assur İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Ön Asya'daki siyasi denge bozulmuştur. Başta İskitler olmak üzere, Med'ler ve Babil'liler yeni birer politik güç olarak tarihte yerlerini almışlardır⁽¹⁴⁷⁾. Bu dönemde Urartu Krallığı'nın siyasi bir güç olarak varlığı tartışma konusudur. Ancak Babil kronikleri İskitlerin M.Ö. 609'da Urartu bölgesine dayandıklarını ve hemen sonra Yukarı Dicle Havzası'ndaki Urartu Ülkesi'ni hakimiyetleri altına aldıklarını yazmaktadır. Çavuştepe kazıları neticesinde bulunan bazı arkeolojik belgeler de Urartu Krallığı ve Çavuştepe Kalesi'nin İskitler tarafından yıkıldığını doğrulayacak mahiyettedir. Çavuştepe kale surlarının iç ve dışında ele geçen binlerce İskit tipi ok ucu, buranın uzun süren bir kuşatma ile büyük bir mücadele sonucunda zaptedildiğini kanıtlar⁽¹⁴⁸⁾. Çavuştepe kazıları neticesi bu istilanın çok şiddetli ve acımasızca gerçekleştirildiğini gösteriyor. Urartu Krallığı'nın son başkenti Toprakkale'de yapılan kazılarda da İskit tipi ok uçlarının bulunmuş olması burasının da bu istilaya maruz kaldığını gösteriyor⁽¹⁴⁹⁾. M.Ö. 612'de Ninive'nin düşmesinden sonra İskitler, Kyaxeres'i geri çekilmeye zorlamışlar, daha sonra Babil Kralı Nabopolassar'ın tarafına geçerek Med'lere karşı cephe almışlar ve yine Herodot'un bildirdiğine göre Batı

145 A. Ezen, *DAU*, 40 ; M. T. Tarhan, *Kimmerler*, 107 ; E. Memiş, *İskitlerin Tarihi*, 27

146 A. Erzen, *DAU*, 40

147 G. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, İstanbul 1990, 128 ; E. Memiş, *İskitlerin Tarihi*, 27 ; S Ağaldağ, *Malatya Tarihi*, 218

148 A. Erzen, *Çavuştepe I*, Ankara 1978, 54

149 A. Erzen, *Çavuştepe I*, 56

Asya'ya 28 yıl hakim olmuşlardır⁽¹⁵⁰⁾.

M.Ö. 6. yy'ın başlarında Urartu Ülkesi Med'lerle Lidyalılar arasında mücadele konusu olmuş ve sonuçta Kızılırmak yayına kadar olan Doğu Anadolu Med'lerin hakimiyetinde kalmıştır.

150 Herodotos, Heredot Tarihi, (Nşr. A. Erhat), IV,1 ; E. Memiş, İskit'lerin Tarihi, 28

SONUÇ

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren tüm dünya devletlerinin politikalarının başlıca odak noktalarını teşkil eden Orta Doğu memleketleri, ilk çağlarda o zamanın bütün dünyasını oluşturmaktaydı ki bu dünya; Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'dan ibaretti. Çalışmanın içine aldığı zaman diliminde Mezopotamya bölgesinde güçlü Assur İmparatorluğu mevcuttu. Doğu Anadolu yaylasında ise başlangıçta (M.Ö. XIII yy) feodal beylikler halinde varlığını sürdürüp IX. yy'dan itibaren merkezi otoriteye dayalı bir devlet haline gelen Urartu bulunmaktaydı.

Assur Devleti, M.Ö. XIII. yy'da Hanigalbat üzerindeki galibiyetiyle, Anadolu'ya giden ticaret yollarını da eline geçirerek büyük bir sıkıntı içerisinde olan ekonomisini düzeltmiş olur. Daha sonra Salmanassar I'in Hurri-Mitanni Ülkesini ilhak etmesiyle Doğu Anadolu Bölgesinde meydana gelen otorite boşluğu neticesinde Uruatri-Nairi Konfederasyonu teşekkül eder.

Bu çalışmaya konu olan "Uruatri-Nairi Konfederasyonları ile Assur Devleti arasındaki siyasi mücadeleler" Salmanassar I'in annallerinde Uruatri Ülkesi'nden bahsetmesiyle başlamış olur. Salmanassar I'in kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Uruatri Ülkesi bu tarihten önce de vardı. Ancak Assur Devleti ile Urartu arasındaki bu ilk ilişkilerin Hurri-Mitanni Devleti'nin yıkıldığı bir döneme rastlaması, bahse konu devletlerin Doğu Anadolu Bölgesi üzerinde hakim olma arzusundan kaynaklanmış olmalıdır.

Anadolu ile Assur arasında tampon bölge olan Hurri-Mitanni Devleti'nin yıkılmasından sonra, gelişmekte olan Assur Devleti bulunduğu coğrafyadan dolayı Doğu Anadolu'ya seferler yapma

ihtiyacı duymuştur. Bu seferler, kaynaklarda sadece askeri yönleriyle anılmış olup gerçekte kökenlerinde sosyo-ekonomik sebepler olmalıydı. Çünkü Assurlular daha M.Ö. II. bin yılın başlarından itibaren Anadolu'nun içlerine kadar ticaret kolonileri kurmuşlar, kıymetli maden ihtiyaçlarını bu bölgeden temin etmişlerdir.

Assur ve Urartu Devletleri'nin coğrafyaları dikkate alındığında bu iki devlet arasındaki siyasi mücadelenin kaçınılmaz olduğu görülür. Assur Devleti'nin bulunduğu konumu itibarı ile güneye yayılması mümkün değildi. Ancak kuzeyde hem zengin ham madde kaynakları mevcuttu hem de buraları Anadolu'nun tüm yollarının birleştiği bir kavşak durumundaydı. Bölgede güçlü bir siyasi varlığın olmadığı da hatırlanırsa Assur'un bu mücadeleleri vermesindeki haklılığı da anlaşılmış olur.

Assur Devleti, Doğu Anadolu Bölgesi'nde kendisine rakip olabilecek güçlü bir devletin teşekkül etmesini istemezdi. Bundan dolayı "Uruatri-Nairi Konfederasyonları" zamanında Urartu Devleti'nin sınırları sonraki dönemlerdeki kadar geniş değildi. Assur Devleti'nin sürekli saldırılarından dolayı Urartular bu dönemde Van Gölü'nün güneybatısında yer alan Tumme ile Erzurum civarında olması gereken Daiaeni arasındaki alana sıkışmıştı.

M.Ö. IX. yy'dan itibaren Assur Devleti'nin baskısı karşısında merkezi otoriteye dayanan bir Urartu Devleti kurulmuştur. Bu tarihten itibaren Urartu kralları da artık yazıyı kullanmışlar ve Assur krallarının kullandıkları "Kainatın Kralı" gibi ünvanları kullanarak kendilerini rakipleri olan Assur Devleti krallarıyla aynı seviyede görmeye başlamışlardır. Urartu'nun II. bin yılın sonları ve I. binin başlarında kuvvetlenmesi, demir cevherine sahip olması ve onu kullanmasına atfedilir ki Urartu Devleti'nin yayıldığı topraklardaki demir yatakları bu görüşü doğrular. Ayrıca demirden yapılmış silah kullananların bronzdan yapılmış silah kullananlar üzerindeki

başarıları da tabii bir sonuçtur.

Urartu-Assur mücadelelerini şekillendiren en önemli amil kuşkusuz Assur Devleti idi. Çünkü Assur Devleti'nin bitmek tükenmek bilmeyen saldırıları karşısında Urartu Devleti de kendisinin güçlü olmak zorunda görmüştür. Bunu yaparken de Assur Devleti'nden azami ölçüde faydalanmıştır, yani Assur Devletini kendisine örnek almıştır. Urartu Devleti'ne ait olan Van'daki Sardur Burcu kitabesinin Assur çivi yazısıyla ve Assurca yazılmış olması da buna bir delil teşkil eder.

Merkezi otoritenin teşekkülünden sonra Urartu Devleti'nde belirgin bir büyümenin olduğu, bununla beraber Sarduri I ve İşpuini ile kuruluş aşamasını tamamlayan Urartu Devleti'nin Menua ile birlikte gerek siyasi ve gerekse imar faaliyetlerinde büyük mesafe katettiği görülmektedir. Bu dönemde Urartu ile Assur Devleti arasındaki mücadeleler, stratejik öneme haiz olan Güney Urmiye Bölgesi'yle, Anadolu ve Mezopotamya'yı birbirine bağlayan Orta Fırat havzasında yoğunlaşmıştır. Bu bölgelerin önemine binaen her iki devlet de buraları ellerinde bulundurmak için sürekli mücadele vermişlerdir.

Urartu Krallığı'nın Assur karşısında büyümesinin asıl sebebi İşpuini ile başlayan ortak krallıklar dönemi olmalıdır. Salmanassar III'e karşı bir yenilgi alan İşpuini, veliahtı Menua'yı tahta ortak ederek devletin bu durum karşısında zayıflamasına engel olmuştur.

Menua ile başlayan Urartu Devleti'nin genişlemesi Arğişti I ve Sarduri II dönemlerinde de devam etmiştir. Assur Devleti'nin zayıflamasını fırsat bilen Urartu bu dönemde Ön Asya'nın en güçlü devleti haline gelmiştir. Bu dönemde Fırat'ın batısına geçilerek nehrin batısında Melitealhi kralının Urartu hakimiyetine alındığını gösteren bir kitabe de dikilmiştir.

Assur Devleti'nin başına Tiglat-Pileser III'ün geçmesiyle Assur-Urartu mücadelelerinde Assur lehine gelişmeler başlamıştır. Tiglat-Pileser tahta çıktığında önce ülkesinin güney

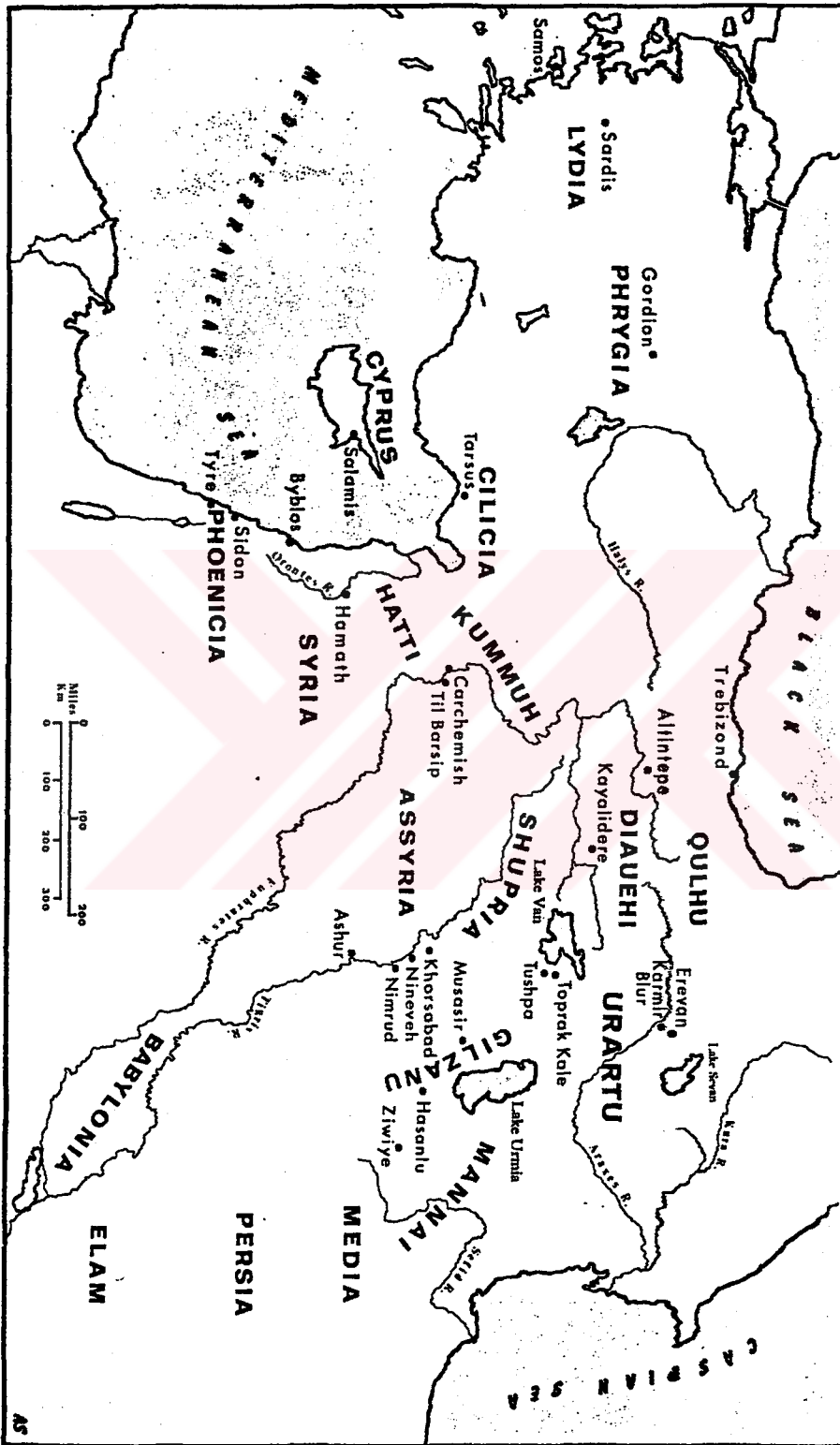
sınırındaki Aramiler ve doğusundaki Parsualıları mağlup ederek ülkesinde huzuru sağlamıştır. Bundan sonra kuzeye yönelmiş ve kendisine karşı ittifak yapmış olan Urartu ve vassalları durumundaki Kuzey Suriye Devletleri üzerine yürümüş ve büyük bir zafer kazanmıştır. Tiglat-Pileser'in yerine geçen halefi Sargon II de babasının politikasını takip etmiş, M.Ö. 714 yılında Urartu Devleti'ni büyük bir hezimete uğratmış ve kutsal kentleri Muşaşir'i tahrip etmiştir. Bu dönemde Urartu tahtında Rusa I bulunuyordu. Rusa I'in aldığı bu büyük mağlubiyet ile birlikte Urartu Devleti'nde gerileme dönemi başlamıştır.

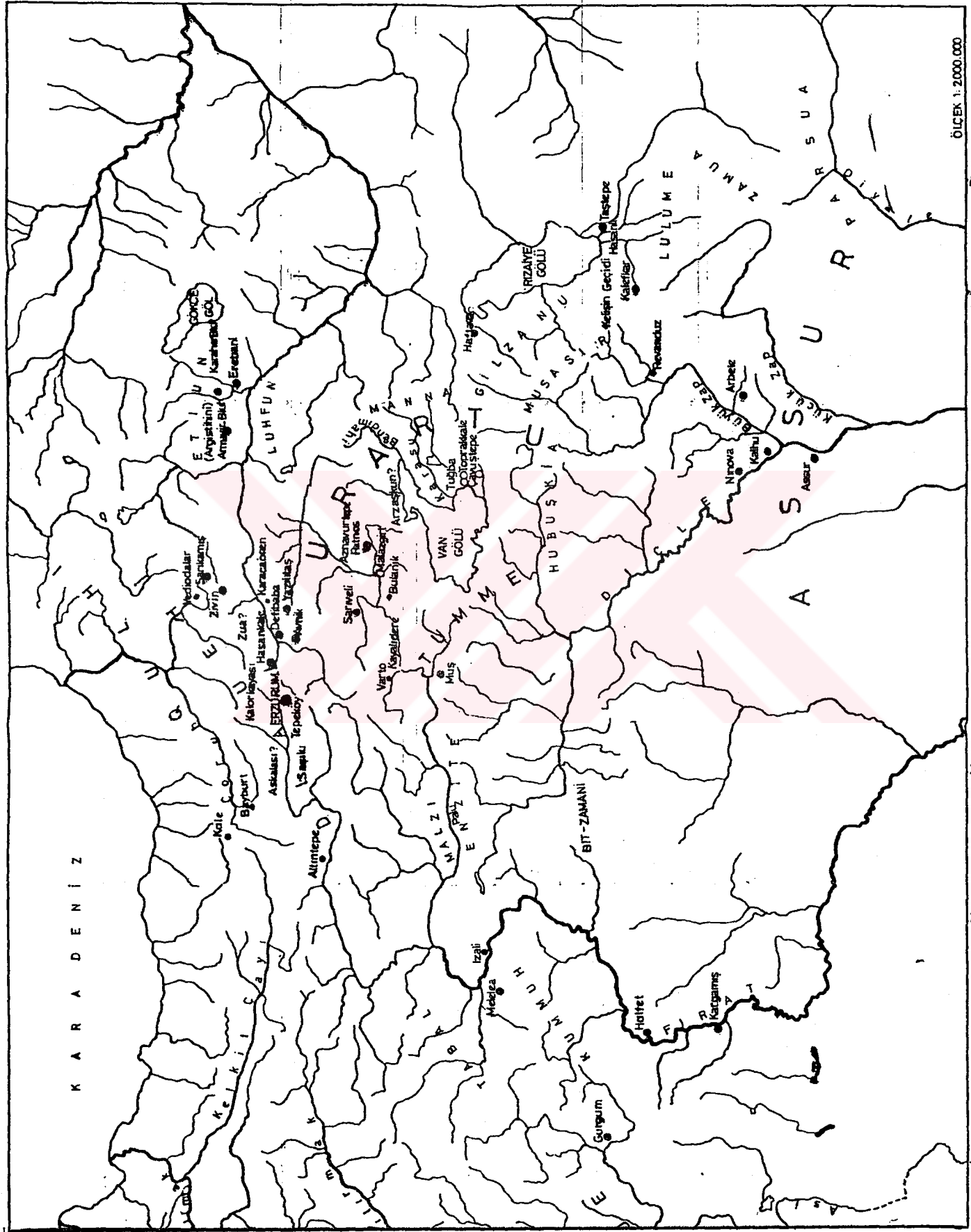
M.Ö. VII. yy'ın ilk yarısında Urartu tahtına Rusa II'nin geçmesiyle iktisadi ve idari yönden gelişmeler başlamıştır. Bu dönemde bölgenin genelinde huzursuzluk yaşanırken Urartu ve Assur devletleri arasında barış ortamı hüküm sürmüştür. Bundan faydalanmak isteyen Rusa II imar faaliyetlerine önem vermiş başkentini Toprakkale'ye taşımış ayrıca birçok yeni şehirler kurmuştur.

Rusa II (685-645) döneminden sonraki Assur-Urartu müca-
deleleri kaynaklardaki bilgilerin yetersizliğinden dolayı aydınlatılamamaktadır. Bu döneme ait elde edilen bilgiler sadece kral listeleridir. Urartu Devleti'nin son krallarının kronolojisi hala tartışma konusudur.

M.Ö. VII. yy'ın başlarından itibaren Urartu-Assur müca-
delelerine doğudan gelen kavimlerin büyük etkileri vardır. Do-
ğudan gelen Kimmer ve İskit kavimleri bu yüzyıl içerisinde sü-
rekli seferleri ile Urartu ve Assurlulara zayıflatmış yüzyılın
sonlarında da ortadan kaldırmıştır. Çavuştepe kazılarında ele
geçen İskit tipi ok uçları da bu sonucu doğrulamıştır.

Urartu and its neighbours.

M.Ö. XIII-VI. YÜZYILLARDA URARTU VE DIAUEHI KRALLIĞI